Toppersnotes
Unleash the topper in you

MPSC
RAJYASEVA

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सामान्य अध्ययन – IV || बुकलेट – 1

नीतीशास्त्र, सचोटी आणि अभियोग्यता

SIERRA
INNOVATIONS

अनुक्रमणिका

सामान्य अध्ययन – IV (बुकलेट 1)

S. No.	Chapter	Page No.
	नीतीशास्त्र, सचोटी आणि अभियोग्यता	
1.	नीतिशास्त्र आणि मानवी परस्पराभिमुखता	1
2.	अभिवृत्ती	20
3.	नागरी सेवेसाठी अभियोग्यता आणि मूलभूत मूल्ये	35
4.	भावनिक बुध्दांक	53
5.	भारत आणि जगातील नैतिक विचारवंतांचे आणि तत्वज्ञांचे योगदान	60
6.	सार्वजनिक/नागरिक सेवा मूल्ये आणि सार्वजनिक प्रशासनातील नैतिकता	85
7.	प्रशासनातील सभ्यता	113
8.	घटना अभ्यास	139

1 प्रकरण नीतिशास्त्र आणि मानवी परस्पराभिमुखता (Ethics & Human Interface)

नीतिशास्त्र आणि मानवी परस्पराभिमुखता

नीतिशास्त्र आणि मानवी परस्पराभिमुखता हा मानवी समाजातील नैतिक जाणीव आणि निर्णयक्षमतेचा मुख्य आधार आहे. सार्वजनिक प्रशासनामध्ये मूल्याधिष्ठित नेतृत्व, उत्तरदायी शासन आणि संवेदनशील लोकसेवा निर्माण करण्यासाठी हा पाया अत्यंत आवश्यक ठरतो.

'Ethics' (नीतिशास्त्र) या शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक शब्द **'Ethos'** पासून झाली आहे, ज्याचा अर्थ स्वभाव किंवा परंपरा असा होतो. हे शास्त्र योग्य-अयोग्य आणि न्याय-अन्याय यांची व्याख्या करणारी तत्त्वे स्पष्ट करते. '**मानवी परस्पराभिमुखता**' हा घटक या तत्त्वांचा प्रत्यक्ष जीवनात कसा वापर होतो, यावर भर देतो.

1. मानवी परस्पराभिमुखतेची संकल्पना

मानवी परस्पराभिमुखता म्हणजे नीतिशास्त्र आणि मानवी कृती यांच्यातील निरंतर संवाद होय. नैतिक मूल्ये व्यक्ती कशी स्वीकारते आणि ती तिच्या वर्तनातून कशी व्यक्त होतात, याचा अभ्यास यात केला जातो.

- ✓ **सद्सद् विवेकबुद्धीची (Conscience) भूमिका:** नैतिक निर्णय प्रक्रियेत आंतरिक आवाजाला अनन्यसाधारण महत्त्व असते.
- ✓ **संस्कार आणि अनुभव:** व्यक्तीचे संगोपन, सामाजिकीकरण आणि जीवनातील अनुभव तिचे नैतिक चारित्र्य घडवतात.
- ✓ **हितसंबंधांचा संघर्ष:** वैयक्तिक स्वार्थ आणि सार्वजनिक हित यांच्यातील द्वंद्व सोडवणे हा नीतीशास्त्राचा मुख्य विषय आहे.
- ✓ **सामाजिक जबाबदारी:** संघटित समाजात राहताना प्रत्येक व्यक्तीची समाजाप्रती काही कर्तव्ये असतात.

सूत्र: नीतिशास्त्र जर मानवी कृतींशी जोडलेले नसेल तर ते केवळ सिद्धांत राहते आणि मानवी कृती जर नीतीमत्तेशिवाय असेल तर ती समाजासाठी घातक ठरू शकते.

2. नीतीमत्तेचे सार (Essence of Ethics)

नीतिशास्त्र म्हणजे केवळ नियमांचे पालन करणे नव्हे, तर ती मानवी कृतींना मार्गदर्शन करणारी एक नैतिक मूल्यव्यवस्था आहे. याचे सार खालील महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये सामावलेले आहे:

वैशिष्ट्य	स्पष्टीकरण
सद्सद् विवेकबुद्धी	ही एक आंतरिक शक्ती आहे, जी आपल्याला योग्य आणि अयोग्य कामांमधील फरक ओळखण्यास मदत करते.
सहानुभूती (Empathy)	दुसऱ्याचे दुःख किंवा परिस्थिती स्वतःच्या जागी ठेवून अनुभवण्याची क्षमता, ज्यामुळे माणुसकीपूर्ण निर्णय घेता येतात.
सत्यनिष्ठा (Integrity)	विचार, उच्चार आणि कृती यामध्ये सुसंगती असणे. कठीण प्रसंगातही आपल्या मूल्यांशी प्रामाणिक राहणे.
न्याय (Justice)	कोणत्याही पक्षपाताशिवाय सर्वांना समान हक्क आणि संधी देणे.
जबाबदारी (Responsibility)	स्वतःच्या निर्णयांच्या आणि कृतींच्या परिणामांची नैतिक व कायदेशीर जबाबदारी स्वीकारणे.
पारदर्शकता व सत्यता	वैयक्तिक आणि सार्वजनिक व्यवहारात प्रामाणिकपणा जपून लपवाछपवी टाळणे.

3. नीतिशास्त्र: अंगभूत, अपरिहार्य आणि दिशादर्शक

- ✓ **अंगभूत स्वरूप:** नीतिशास्त्र मानवी स्वभावातून आणि तर्कशक्तीतून उपजत निर्माण होते.
- ✓ **अपरिहार्यता:** नीतीमूल्याशिवाय कोणताही समाज शांतता आणि सुव्यवस्था टिकवू शकत नाही. प्राचीन धर्मग्रंथ असोत किंवा आधुनिक संविधान, नीतीमूल्ये सर्वत्र अनिवार्य आहेत.
- ✓ **नैतिक दिशादर्शक (Moral Compass):** नीतिशास्त्र एखाद्या दिशादर्शकाप्रमाणे काम करते. जेव्हा आपल्याला कोणीही पाहत नसते, तेव्हाही योग्य कृती करण्याची प्रेरणा आपल्याला नीतीमूल्यांतून मिळते.

4. वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जीवनातील उपयोग

नीतिशास्त्र मानवी जीवनाच्या प्रत्येक स्तरावर कार्यरत असते:

- ✓ **वैयक्तिक स्तर:** शिस्त, प्रामाणिकपणा आणि आत्मविकास घडवते.
- ✓ **व्यावसायिक स्तर:** कामाप्रती निष्ठा, सेवाभाव आणि उत्तरदायित्व निर्माण करते.
- ✓ **सार्वजनिक प्रशासन:** प्रशासकीय अधिकारी आणि जनता यांच्यात विश्वासाचे नाते निर्माण करते. उदा. एखादा सनदी अधिकारी जेव्हा पारदर्शकपणे काम करतो, तेव्हा लोकशाही अधिक बळकट होते.

5. कायद्यापलीकडील नीतिशास्त्र

कधीकधी एखादी कृती कायद्याच्या चौकटीत बसणारी असू शकते, परंतु ती अनैतिक असू शकते. नीतिशास्त्र कायद्यापेक्षा उच्च दर्जाचे मानदंड प्रस्थापित करते. नैतिक व्यक्ती केवळ कायद्याच्या भीतीपोटी नव्हे, तर ती कृती योग्य आहे या भावनेतून योग्य पाऊल उचलते.

6. आधुनिक आव्हाने आणि संकटाच्या काळातील भूमिका

आजच्या काळात नीतीमत्तेसमोर अनेक आव्हाने आहेत:

- ✓ **भौतिकवाद:** मानवी मूल्यांपेक्षा नफ्याला अधिक महत्त्व देणे.
- ✓ **भ्रष्टाचार:** सार्वजनिक संस्थांवरील विश्वास कमी करणारा घटक.
- ✓ **तंत्रज्ञान:** कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि माहितीची गोपनीयता (Data Privacy) यांसारखे नवीन नैतिक प्रश्न.

केस स्टडी (उदाहरण): COVID-19 महामारीच्या काळात संसाधनांचे वाटप करताना 'नैतिक तर्कशक्ती' आणि 'करुणा' यांची मोठी कसोटी लागली होती. लस वाटपात सर्वांना समान संधी देणे हे नीतीमत्तेचे उत्तम उदाहरण ठरले.

नीतिशास्त्र ही केवळ पुस्तकातील संकल्पना नसून ती प्रत्यक्ष आचरणात आणण्याची गोष्ट आहे. मूल्यशिक्षण, आदर्श व्यक्तींचे अनुकरण आणि आत्मचिंतन यातून नीतीमूल्यांची जोपासना करता येते. नीतिशास्त्र हा सुसंस्कृत समाजाचा प्राण आहे, ज्याशिवाय मानवी प्रगती आणि प्रतिष्ठा अपूर्ण राहते.

नीतीशास्त्र आणि नैतिकता: एक तुलनात्मक विश्लेषण

नीतीशास्त्र (Ethics) आणि **नैतिकता (Morals)** या दोन्ही संकल्पना आपल्याला योग्य आणि अयोग्य यांमधील फरक ओळखण्यास मदत करतात. तथापि, त्यांचा उगम, व्याप्ती आणि अंमलबजावणी करण्याचे क्षेत्र यामध्ये मूलभूत तफावत आहे.

1. अर्थ आणि मूलभूत फरक

- ✓ **नीतीशास्त्र (Ethics):** हे समाज किंवा व्यावसायिक क्षेत्रांनी निश्चित केलेले बाह्य नियम आहेत. एखाद्या विशिष्ट गटात किंवा संस्थेत व्यक्तीने जबाबदारीने कसे वागावे, हे नीतीशास्त्र ठरवते.
- ✓ **नैतिकता (Morals):** ही व्यक्तीची वैयक्तिक श्रद्धा असते. कुटुंब, धर्म, संस्कृती आणि स्वतःचे अनुभव यांमधून नैतिकतेची जडणघडण होते. ही मूल्ये व्यक्तीच्या वैयक्तिक निवडींना दिशा देतात.

2. संकल्पनांचा उगम

- ✓ **Ethics (नीतीशास्त्र):** हा शब्द ग्रीक भाषेतील **'Ethos'** या शब्दापासून तयार झाला आहे. याचा अर्थ 'सवय' किंवा 'प्रथा' असा होतो. हे प्रामुख्याने सामाजिक आणि व्यावसायिक नियमांशी संबंधित आहे.
- ✓ **Morals (नैतिकता):** हा शब्द लॅटिन भाषेतील **'Moralitas'** या शब्दापासून आला आहे. याचा अर्थ 'स्वभाव' किंवा 'चारित्र्य' असा होतो. हे व्यक्तीच्या अंतःकरणातील विवेकबुद्धीवर आधारलेले असते.

3. नैतिकतेचे स्वरूप: आंतरिक तत्त्वे

नैतिकता ही व्यक्तीच्या अंतःप्रेरणेतून निर्माण झालेली मूल्यव्यवस्था आहे. ती खालील घटकांवर अवलंबून असते:

- ✓ **उगम:** कौटुंबिक संस्कार, धार्मिक शिकवण, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आणि वैयक्तिक अनुभव.
- ✓ **उदाहरण: महात्मा गांधीजींची अहिंसेवरची श्रद्धा** हे एक नैतिक मूल्य होते. त्यांच्या या विचारांवर जैन तत्त्वज्ञान आणि त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवांचा प्रभाव होता.

वर्तणुकीचे प्रकार:

- ✓ **अनैतिक (Immoral):** जेव्हा एखादी व्यक्ती जाणीवपूर्वक अयोग्य वर्तन करते, तेव्हा त्याला अनैतिक मानले जाते.
- ✓ **अमोरल (Amoral):** जेव्हा एखादी व्यक्ती योग्य-अयोग्य याचा कोणताही विचार न करता वागते, तेव्हा त्या वर्तनाला 'अमोरल' म्हटले जाते.

नैतिकतेची परिवर्तनशीलता:

वेळेनुसार नैतिकतेच्या संकल्पना बदलू शकतात. उदाहरणार्थ, पूर्वी आंतरजातीय विवाह हे अनैतिक मानले जात असत. मात्र, सामाजिक सुधारणा, घटनात्मक अधिकार आणि बदलत्या मानसिकतेमुळे आज समाजाने ते स्वीकारले आहेत. असे असले तरी, प्रामाणिकपणा आणि करुणा यांसारखी मूल्ये आजही सर्वत्र श्रेष्ठ मानली जातात.

4. नीतीशास्त्राचे स्वरूप: बाह्य मानके

नीतीशास्त्राला **'नैतिक तत्त्वज्ञान' (Moral Philosophy)** असेही संबोधले जाते. सार्वजनिक आणि व्यावसायिक जीवनात योग्य वर्तन निश्चित करण्यासाठी वापरली जाणारी ही एक तर्कसंगत पद्धत आहे.

नीतीशास्त्रातील प्रमुख विचारधारा:

- ✓ **गुणनीतीशास्त्र (Virtue Ethics):** ॲरिस्टॉटल यांच्या मते, व्यक्तीच्या चारित्र्यगुणांवर (उदा. धैर्य, प्रामाणिकपणा) भर देणे आवश्यक आहे.
- ✓ **कर्तव्यनीतीवाद (Deontological Ethics):** इमॅन्युएल कांट यांच्या मते, परिणामांपेक्षा कर्तव्य आणि नियम पाळणे अधिक महत्त्वाचे असते.
- ✓ **उपयुक्ततावाद (Utilitarianism):** बेंथम आणि मिल यांच्या मते, जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त कल्याण साधणे हेच नीतीशास्त्राचे ध्येय असावे.

व्यावसायिक नीतीची उदाहरणे:

- ✓ **वैद्यकीय क्षेत्र:** भारतातील डॉक्टरांना **'इंडियन मेडिकल कौन्सिल रेग्युलेशन्स, 2002'** चे पालन करणे बंधनकारक आहे. यामध्ये रुग्णाची गोपनीयता राखणे आणि त्यांच्या संमतीने उपचार करणे यांसारख्या नियमांचा समावेश होतो.
- ✓ **नागरी सेवा (Civil Services): 'ऑल इंडिया सर्व्हिसेस (कंडक्ट) रूल्स, 1968'** नुसार, सनदी अधिकाऱ्यांनी वस्तुनिष्ठता आणि लोकविश्वास राखणे आवश्यक आहे. त्यांचे वैयक्तिक मत काहीही असले तरी त्यांनी या नियमांचे पालन करणे अपेक्षित असते.

5. मूल्ये, नीतीशास्त्र आणि नैतिकता यांचा संबंध

घटक	अर्थ	स्वरूप
मूल्ये (Values)	जीवनात काय महत्त्वाचे आहे हे दर्शवतात.	ध्येय (उदा. सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य)
नीती व नैतिकता	ध्येय साध्य करण्याचा मार्ग ठरवतात.	साधन (योग्य-अयोग्य मार्गाची निवड)

उदाहरण: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मूल्य 'सामाजिक न्याय' हे होते. हे मूल्य साध्य करण्यासाठी त्यांनी हिंसक मार्गाऐवजी 'घटनात्मक सुधारणा' हा नैतिक आणि कायदेशीर मार्ग स्वीकारला.

6. नीतीशास्त्र विरुद्ध नैतिकता: तुलनात्मक तक्ता

परिमाण	नीतीशास्त्र (Ethics)	नैतिकता (Morals)
व्याख्या	गट किंवा व्यवसायासाठीचे बाह्य नियम.	वैयक्तिक वर्तनासाठीची अंतर्गत श्रद्धा.
स्रोत	समाज, संस्था किंवा व्यावसायिक गट.	वैयक्तिक विवेक, संस्कृती आणि संस्कार.
उद्देश	सामाजिक किंवा व्यावसायिक कर्तव्ये पार पाडणे.	स्वतःच्या मूल्यांशी प्रामाणिक राहणे.
भंग केल्यास परिणाम	सामाजिक बहिष्कार किंवा नोकरी जाणे.	अपराधीपणाची भावना किंवा मानसिक द्वंद्व.
लवचिकता	संदर्भानुसार बदलू शकते.	सहसा स्थिर असते, परंतु अनुभवांनी बदलू शकते.

7. नीतीशास्त्र आणि नैतिकतेतील संघर्ष: उदाहरणे

दैनंदिन जीवनात अनेकदा नीतीशास्त्र आणि नैतिकता यांच्यात संघर्ष पाहायला मिळतो:

- ✓ **वकील:** एखाद्या वकिलाला खुन्याबद्दल वैयक्तिक तिरस्कार (नैतिकता) असू शकतो, परंतु त्याला आरोपीची बाजू न्यायालयात मांडणे (व्यावसायिक नीतीशास्त्र) आवश्यक असते.
- ✓ **डॉक्टर:** गुन्हेगार रुग्णावर उपचार करताना डॉक्टरांना मानसिक त्रास होऊ शकतो, परंतु भेदभाव न करता उपचार करणे हे त्यांचे नीतीशास्त्रीय कर्तव्य आहे.
- ✓ **नागरी सेवक:** जर एखाद्या अधिकाऱ्याने आपल्या नातेवाईकाची नियुक्ती केली, तर तो कायदा मोडत नसेलही, परंतु ते कार्य नीतीशास्त्राच्या दृष्टीने चुकीचे आणि नैतिकतेच्या दृष्टीने अन्यायकारक असते.
- ✓ **पोलीस अधिकारी:** जर एखादा पोलीस अधिकारी अमली पदार्थांचे सेवन करत असेल, तर तो एकाच वेळी आपली वैयक्तिक नैतिकता, व्यावसायिक नीतीशास्त्र आणि देशाचा कायदा या तिन्हींचे उल्लंघन करत असतो.

यावरून हे स्पष्ट होते की, नैतिक अपयश, नीतीभंग आणि कायद्याचे उल्लंघन या वेगवेगळ्या संकल्पना असल्या तरी त्या एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत.

Toppersnotes Unleash the topper in you

नीतीमत्तेचे निर्धारक घटक

नीतीमत्ता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने किंवा समाजाने काय 'योग्य' आणि काय 'अयोग्य' मानावे, याचे निकष होय. हे निर्धारक घटक व्यक्तीची **मूल्ये**, **नैतिक निर्णय** आणि **वर्तन** यांना दिशा देतात. सार्वजनिक प्रशासनात नागरी सेवकांना नैतिक द्वंद्व (Ethical Dilemma) सोडवण्यासाठी या घटकांचा अभ्यास करणे अनिवार्य आहे.

1. वैयक्तिक निर्धारक (Personal Determinants)

एखाद्या व्यक्तीचे अंतर्गत गुण आणि तिची जडणघडण तिच्या नैतिक विचारसरणीचा पाया असते.

- ✓ **सद्सद् विवेकबुद्धी (Conscience):** ही योग्य-अयोग्य निवडण्याची अंतःप्रेरणा आहे. अनुभवातून विकसित होणारी ही बुद्धी व्यक्तीला कृतीचे मार्गदर्शन करते.
- ✓ **नैतिक अंतर्ज्ञान (Moral Intuition):** ही पूर्वानुभवावर आधारित एक नैसर्गिक प्रतिक्रिया आहे, ज्याला आपण अंतर्ज्ञान (Gut feeling) म्हणतो.
- ✓ **वैयक्तिक मूल्ये आणि श्रद्धा:** प्रामाणिकपणा, अहिंसा आणि सहानुभूती यांसारखी मूल्ये संस्कारांतून येतात. **उदाहरणार्थ, महात्मा गांधींची अहिंसेवरील निष्ठा.**
- ✓ **भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence):** स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावनांचे व्यवस्थापन करून न्याय्य निर्णय घेण्याची क्षमता प्रशासकांसाठी अत्यंत महत्त्वाची असते.
- ✓ **मानसिक प्रकृती (Psychological Disposition):** आत्मनियंत्रण आणि नैतिक धैर्य यांसारखे गुण भ्रष्टाचाराविरुद्ध उभे राहण्याचे बळ देतात.

2. सामाजिक आणि बाह्य निर्धारक (Social and Environmental Determinants)

व्यक्ती ज्या पर्यावरणात वाढते, त्याचा तिच्या नैतिकतेवर मोठा प्रभाव असतो.

घटक	प्रभाव आणि कार्य
कुटुंब	संस्कारांचे पहिले माध्यम. सत्य आणि जबाबदारीची शिकवण पालकांच्या वर्तनातून मिळते.
शिक्षण	शाळा आणि संस्था चारित्र्य घडवतात. उदा. **शांतिनिकेतन** आणि **नई तालिम**.
धर्म	न्याय, कर्तव्य आणि करुणेची शिकवण मिळते. मात्र, विवेकनिष्ठ समज असणे आवश्यक आहे.
सामाजिक दबाव	लोक अनेकदा सामाजिक स्वीकृतीसाठी विशिष्ट मूल्यांचे पालन करतात.
संस्कृती आणि परंपरा	सांस्कृतिक वारसा नैतिकता ठरवतो. (उदा. 'धर्म' संकल्पना). मात्र, कालबाह्य प्रथांमध्ये सुधारणा होणे गरजेचे असते.

3. संघटनात्मक आणि संस्थात्मक निर्धारक (Organizational Determinants)

कार्यस्थळाचे वातावरण कर्मचाऱ्यांच्या वर्तनावर परिणाम करते.

- ✓ **नैतिक नेतृत्व:** उच्च नैतिक आदर्श ठेवणारे नेते संस्थेत प्रामाणिकपणाची संस्कृती रुजवतात. **उदाहरणार्थ, टी. एन. शेषन यांनी निवडणूक प्रक्रियेत केलेले सुधार.**
- ✓ **नियम आणि आचारसंहिता: अखिल भारतीय सेवा (वर्तन) नियम, 1968** यांसारख्या नियमावलींमुळे शिस्त आणि नैतिकतेचे पालन होते.
- ✓ **संस्थात्मक संस्कृती:** ज्या ठिकाणी गुणवत्तेला वाव मिळतो, तेथे नैतिक वर्तन वाढीस लागते.
- ✓ **संरक्षण यंत्रणा: व्हिसल ब्लोअर संरक्षण कायदा, 2014** मुळे अनैतिक कृत्ये उघड करणाऱ्या व्यक्तींना संरक्षण मिळते.
- ✓ **प्रशिक्षण: LBSNAA** सारख्या संस्थांमध्ये नागरी सेवकांना मूल्याधिष्ठित प्रशिक्षण दिले जाते.

4. कायदेशीर आणि राजकीय निर्धारक (Legal and Political Determinants)

शासन व्यवस्थेची चौकट आणि राजकीय इच्छाशक्ती नैतिकतेचे मुख्य स्तंभ आहेत.

- ✓ **संविधानिक चौकट:** भारतीय संविधानातील **कलम 14 (समानता)** आणि **कलम 21 (जीवनाचा हक्क)** ही सर्वोच्च नैतिक मूल्ये आहेत.
- ✓ **महत्त्वाचे कायदे:** माहितीचा अधिकार कायदा (RTI), भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायदा आणि लोकपाल कायदा नैतिक शासनाला (Ethical Governance) बळकटी देतात.
- ✓ **न्यायपालिका:** स्वतंत्र न्यायव्यवस्था न्याय आणि उत्तरदायित्व (Accountability) सुनिश्चित करते. **उदा. विनीत नारायण खटला.**
- ✓ **माध्यमे:** भ्रष्टाचार उघड करून लोकमत तयार करण्यात माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची असते.

5. परिस्थितीजन्य आणि जागतिक निर्धारक (Situational and Global Determinants)

वेळ, परिस्थिती आणि जागतिक बदल नीतीमत्तेला नवीन परिमाणे देतात.

- ✓ **नैतिक संघर्ष:** अनेकदा सत्य आणि निष्ठा यांच्यात संघर्ष होतो. अशा वेळी सखोल नैतिक तर्कशक्तीचा (Moral Reasoning) वापर करावा लागतो.
- ✓ **आणीबाणीची परिस्थिती:** महामारी किंवा दंगलीच्या काळात सार्वजनिक हितासाठी काही कठोर निर्णय घेणे नैतिकदृष्ट्या योग्य ठरते.
- ✓ **जागतिकीकरण:** हवामान बदल आणि मानवी हक्क यांसारखे जागतिक विषय आता सामायिक नैतिकतेचा भाग बनले आहेत. **उदा. पॅरिस करार आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs).**
- ✓ **तंत्रज्ञान आणि डिजिटल नीतीमत्ता:** कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि डेटा गोपनीयता (Data Privacy) यांसारख्या क्षेत्रात नवीन नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वांची गरज आहे.
- ✓ **कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR):** उद्योगांकडून सामाजिक हिताची आणि **पर्यावरण, सामाजिक व प्रशासन (ESG)** मानकांची अपेक्षा केली जाते.

6. <u>तत्त्वचिंतनात्मक आणि कालसापेक्ष संदर्भ (Philosophical and Temporal Context)</u>

- ✓ **ऐतिहासिक बदल:** गुलामगिरी किंवा सतीप्रथा यांसारख्या गोष्टी पूर्वी स्वीकारल्या जात होत्या, मात्र आज त्या अनैतिक मानल्या जातात. हे **नैतिक उत्क्रांती** दर्शवते.
- ✓ **नैतिक सार्वत्रिकता:** काही मूल्ये जगात सर्वत्र सारखीच असतात (उदा. मानवी प्रतिष्ठा).
- ✓ **नैतिक सापेक्षतावाद:** संस्कृतीनुसार नीतीमत्तेच्या व्याख्या बदलू शकतात, असा हा विचारप्रवाह मानतो.

नीतीमत्ता हा केवळ वैयक्तिक संस्कारांचा भाग नसून तो सामाजिक, कायदेशीर आणि जागतिक घटकांचा एक गुंतागुंतीचा समुच्चय आहे. नागरी सेवकांसाठी या घटकांचे आकलन असणे पारदर्शक आणि न्याय्य प्रशासनासाठी अनिवार्य आहे. वैयक्तिक चारित्र्य आणि संस्थात्मक सुधारणा यांच्या समन्वयातूनच एक नैतिक समाज निर्माण होऊ शकतो.

<u>मानवी कृतीमधील नैतिकतेचे परिणाम</u>

मानवी जीवनात नैतिकता ही एक **मार्गदर्शक तत्त्व (Moral Compass)** म्हणून कार्य करते. व्यक्ती, समाज आणि संस्था यांनी कोणत्या मार्गाने जावे, याचा निर्णय नैतिकतेमुळे घेता येतो. नैतिक किंवा अनैतिक वर्तनाचे परिणाम तात्काळ किंवा दीर्घकालीन स्वरूपाचे असू शकतात. हे परिणाम वैयक्तिक प्रगतीपासून ते जागतिक पर्यावरणापर्यंत सर्व क्षेत्रांवर प्रभाव टाकतात.

1. <u>वैयक्तिक स्तरावरील परिणाम</u>

नैतिक वर्तन व्यक्तीचा स्वभाव आणि मानसिक जडणघडण निश्चित करते.

- ✓ **चारित्र्यनिर्मिती आणि विश्वासार्हता:** नैतिक कृतीमुळे व्यक्तीमध्ये प्रामाणिकपणा आणि जबाबदारीची भावना निर्माण होते.
  - **उदाहरण: रतन टाटा** यांनी व्यावसायिक स्पर्धेत कधीही मूल्यांशी तडजोड केली नाही, त्यामुळे ते आजही प्रामाणिक नेतृत्वाचे प्रतीक मानले जातात.
- ✓ **मानसिक शांतता:** नैतिक मार्गाने चालणाऱ्या व्यक्तीला अपराधीपणाची भावना नसते.
  - **उदाहरण:** आय.ओ.सी.एल. (IOCL) चे अधिकारी **मंजुनाथ शन्मुखम** यांनी भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढा दिला. त्यांना प्राण गमवावे लागले, तरी त्यांच्या नैतिक धैर्याचा आजही आदर केला जातो.
- ✓ **निर्णयक्षमतेत स्पष्टता:** विचारांमध्ये सुसंगती असल्यास गोंधळ कमी होतो आणि कठीण प्रसंगी योग्य निर्णय घेता येतो.
  - **उदाहरण: न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना** यांनी आणीबाणीच्या काळात संविधानातील मूल्यांशी बांधील राहून आपला वेगळा आणि धाडसी निर्णय दिला होता.
- ✓ **प्रतिष्ठा आणि सन्मान:** समाजात नैतिक व्यक्तीला आदराचे स्थान मिळते.
  - **तुलनात्मक उदाहरण:** एकेकाळी मोठे उद्योजक असणारे **नीरव मोदी** आर्थिक गैरव्यवहारामुळे आपली सर्व प्रतिष्ठा गमावून बसले आहेत.

2. <u>आंतरवैयक्तिक संबंधांमधील परिणाम</u>

दोन व्यक्तींमधील नातेसंबंधांचा पाया नैतिकतेवर आधारलेला असतो.

घटक	परिणाम	उदाहरण
विश्वासार्हता	नाते अधिक दृढ होते.	एखाद्याने दिलेला शब्द पाळणे किंवा गुपिते जपल्याने मैत्री वाढते.
संघर्ष निवारण	फसवणूक नसल्यामुळे वाद कमी होतात.	कोविड काळात स्वयंसेवकांनी पारदर्शकपणे मदत केल्यामुळे सामाजिक समन्वय वाढला.

परोपकार	करुणा आणि सहकार्याची भावना वाढते.	रिक्षाचालक **विठ्ठल मापारे** यांनी प्रवाशाचे पैसे परत करून प्रामाणिकपणाचा आदर्श ठेवला.
स्थिरता	निष्ठा आणि आदर दीर्घकाळ टिकतो.	**डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम** यांनी त्यांच्या नैतिक वर्तनाने सर्व स्तरातील लोकांशी स्नेहाचे संबंध जपले.

3. सामाजिक आणि राजकीय परिणाम

समाजाची एकता आणि विकास हा तिथल्या नैतिक मूल्यांवर अवलंबून असतो.

✓ **सामाजिक सौहार्द:** नैतिकता विविधतेत एकता टिकवून ठेवण्यास मदत करते.
  - **केस स्टडी:** 2018 च्या केरळ महापुरात लोकांनी जात-धर्म विसरून एकमेकांना मदत केली, हे नैतिक ऐक्याचे उत्तम उदाहरण आहे.

✓ **न्याय आणि समानता:** नैतिक समाज दुर्बल घटकांच्या हक्कांचे रक्षण करतो.
  - **घटनात्मक उदाहरण:** सर्वोच्च न्यायालयाने **कलम 377** रद्द करून समलैंगिक व्यक्तींना दिलेला सन्मान हा नैतिक प्रगतीचाच भाग आहे.

✓ **भ्रष्टाचार निर्मूलन:** नैतिक नागरिक आणि अधिकारी पारदर्शकतेला प्राधान्य देतात.
  - **उदाहरण:** राजस्थानमधील 'जन सुनवाई' आणि **माहितीचा अधिकार (RTI Act, 2005)** ही चळवळ नैतिक प्रशासनाच्या मागणीतूनच जन्माला आली.

✓ **अनैतिकतेचे परिणाम:** समाजात जेव्हा नैतिकतेचा ऱ्हास होतो, तेव्हा दंगली आणि हिंसाचार वाढतो. 2013 चा मणिपूर हिंसाचार हे सामाजिक विघटनाचे गंभीर उदाहरण आहे.

4. सार्वजनिक प्रशासन आणि शासन

प्रशासकीय नैतिकता ही लोकशाहीचा कणा आहे.

✓ **संस्थात्मक विश्वास:** सरकारी संस्थांवर जनतेचा विश्वास वाढवण्यासाठी नैतिकतेची गरज असते.
  - **उदाहरण: टी. एन. शेषन** यांनी निवडणूक आयोगाची प्रतिष्ठा वाढवली आणि निवडणुकांमध्ये पारदर्शकता आणली.

✓ **कर्तव्यनिष्ठा:** नैतिक अधिकारी दबावाखाली न येता नियमांचे पालन करतात.
  - **उदाहरण:** आय.ए.एस. अधिकारी **अशोक खेमका** यांनी अनेक बदल्या होऊनही बेकायदेशीर जमीन व्यवहारांविरुद्ध आवाज उठवला.

✓ **सार्वजनिक हित:** वैयक्तिक लाभापेक्षा जनतेच्या हिताला प्राधान्य देणे महत्त्वाचे असते.
  - **उदाहरण: ई. श्रीधरन** (मेट्रो मॅन) यांनी दिल्ली मेट्रोचे काम पूर्ण करताना राजकीय दबावापेक्षा नैतिक कार्यपद्धतीला अधिक महत्त्व दिले.

5. व्यावसायिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील नैतिकता

कामाच्या ठिकाणी आणि आर्थिक व्यवहारांत नैतिकता पाळल्यास शाश्वत विकास होतो.

✓ **व्यावसायिक उत्कृष्टता:** डॉक्टर, वकील किंवा शिक्षक यांनी नैतिक निकष पाळल्यास समाजाचा त्यांच्यावर विश्वास राहतो.
  - **उदाहरण: डॉ. अभय आणि राणी बंग** यांनी गडचिरोलीत आदिवासींसाठी केलेली आरोग्य सेवा ही व्यावसायिक नैतिकतेची पराकाष्ठा आहे.

✓ **जबाबदार भांडवलशाही:** कंपन्यांनी केवळ नफा न पाहता समाजाचे देणे लागते ही भावना जपली पाहिजे.
  - **उदाहरण: टाटा समूह** आपल्या नफ्याचा मोठा भाग सामाजिक कल्याणासाठी (CSR) खर्च करतो.

✓ **आर्थिक घोटाळ्यांना प्रतिबंध:** आर्थिक क्षेत्रातील अनैतिकतेमुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था धोक्यात येते.
  - **उदाहरण: येस बँक (Yes Bank)** कोसळण्याचे कारण हे अनैतिक कर्जवाटप आणि अपारदर्शक कारभार हेच होते.

6. तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणविषयक नैतिकता

भविष्यातील आव्हाने पेलण्यासाठी विज्ञानाला नैतिकतेची जोड असणे अनिवार्य आहे.

✓ **गोपनीयतेचे रक्षण:** तंत्रज्ञानाचा वापर करताना मानवी हक्कांचे उल्लंघन होऊ नये.
  - **पुट्टस्वामी खटला (2017):** सर्वोच्च न्यायालयाने 'गोपनीयता' हा मूलभूत अधिकार असल्याचे स्पष्ट केले.

✓ **शाश्वत विकास:** पर्यावरणाचा ऱ्हास न करता विकास साधणे ही काळाची गरज आहे.
  - **यशस्वी प्रयोग:** सिक्कीम हे जगातील पहिले शंभर टक्के सेंद्रिय शेती करणारे राज्य बनले, जे पर्यावरणाप्रती असलेल्या नैतिकतेचे दर्शन घडवते.

- ✓ **भावी पिढीचा विचार:** आज आपण वापरत असलेली नैसर्गिक संसाधने उद्याच्या पिढीसाठी वाचवणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे.
  - **नकारात्मक उदाहरण: जोशीमठ** मधील जमीन खचण्याच्या घटना या निसर्गाच्या नियमांचे उल्लंघन करून केलेल्या अनैतिक बांधकामाचा परिणाम आहेत.

7. सांस्कृतिक आणि सभ्यतामूलक वारसा

इतिहास साक्षी आहे की ज्या संस्कृतीचा नैतिक पाया कमकुवत झाला, त्या संस्कृती नष्ट झाल्या.

- ✓ **ऐतिहासिक वारसा: सम्राट अशोक** यांनी कलिंग युद्धानंतर हिंसेचा त्याग करून नैतिक प्रशासनाचा (धम्म) स्वीकार केला.
- ✓ **सामाजिक सुधारणा:** भारतातील अनेक कायदे जसे की **अस्पृश्यता निवारण (कलम 17)** हे महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नैतिक संघर्षाचा परिणाम आहेत.
- ✓ **सांस्कृतिक पतन:** रोमन साम्राज्याचा ऱ्हास होण्यामागे अंतर्गत भ्रष्टाचार आणि नैतिक मूल्यांची झालेली घसरण हे मुख्य कारण होते.

मानवी कृतीमधील नैतिकता ही केवळ एक संकल्पना नसून तो मानवी अस्तित्वाचा आधार आहे. नैतिक वर्तन वैयक्तिक शांतता, सामाजिक एकता आणि जागतिक सुरक्षितता सुनिश्चित करते. याउलट अनैतिकता केवळ विनाश आणि अविश्वास निर्माण करते. त्यामुळे प्रगत समाजासाठी नैतिक मूल्ये जपणे ही काळाची गरज आहे.

नैतिकतेची परिमाणे (Dimensions of Ethics)

नैतिकता हा केवळ तत्त्वज्ञानाचा विषय नसून तो आज राजकीय विचारसरणी, सार्वजनिक प्रशासन, पर्यावरण, लष्करी अभ्यास आणि कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स यांसारख्या क्षेत्रांचा अविभाज्य घटक बनला आहे. नैतिक सिद्धांत हे केवळ मानवी वर्तनाचे वर्णन करत नाहीत, तर ते व्यक्ती आणि संस्थांना मूल्याधारित निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक असलेली **बौद्धिक साधने (Intellectual Tools)** पुरवतात.

नैतिकतेची व्याप्ती समजून घेण्यासाठी तिचे चार मुख्य परिमाणांमध्ये विभाजन केले जाते. ही परिमाणे सैद्धांतिक विचारांकडून प्रत्यक्ष कृतीकडे जाणाऱ्या एका तर्कशुद्ध प्रक्रियेचे प्रतिनिधित्व करतात.

1. अधि-नीतिशास्त्र (Meta-Ethics)

संकल्पना: हा नैतिक विचारांचा प्राथमिक आणि अत्यंत सैद्धांतिक स्तर आहे. यात नैतिकतेच्या स्वरूपाचा आणि मुळाचा शोध घेतला जातो.

- ✓ **मूलभूत प्रश्न:** "नैतिकता म्हणजे काय?", "नैतिक विधाने सार्वत्रिक असतात की परिस्थितीनुसार बदलतात?" आणि "मूल्ये कोठून निर्माण होतात?" यांसारख्या प्रश्नांचा येथे अभ्यास केला जातो.
- ✓ **नैतिकतेचा दर्जा (Status of Morality):** नैतिकता ही ईश्वरी आज्ञेतून (**Divine Command Theory**) येते की समाजातील परस्पर करारामुळे (**Social Contract Theory**) निर्माण होते, याचे विश्लेषण यात केले जाते.
  - *उदाहरण:* मृत्युदंडाचे समर्थन काही लोक धार्मिक श्रद्धेमुळे करतात, तर काही मानवाधिकारांच्या आधारावर त्याला विरोध करतात.
- ✓ **नैतिक विधानांची तार्किकता:** एखादी कृती (उदा. व्हिसल ब्लोइंग) नैतिक आहे असे म्हणताना, ते विधान केवळ वैयक्तिक मत आहे की तार्किकदृष्ट्या सिद्ध होणारे सत्य आहे, याची पडताळणी येथे होते.
- ✓ **मानसशास्त्रीय पैलू:** लोक नैतिकतेने का वागतात? त्याचे कारण भीती आहे, एखादे बक्षीस आहे की आत्मसन्मान आहे?
  - *उदाहरण:* डिजिटल देखरेख व्यवस्थेमुळे लोक नियमांचे पालन करतात, परंतु ते नेहमी त्यांच्या नैतिक निष्ठेमुळेच असते असे नाही.

2. वर्णनात्मक नैतिकता (Descriptive Ethics)

संकल्पना: हा नैतिकतेचा समाजशास्त्रीय आणि वैज्ञानिक अभ्यास आहे. यात समाज प्रत्यक्षात कसा वागतो आणि लोकांचे नैतिक विश्वास काय आहेत, याचे केवळ निरीक्षण केले जाते.

- ✓ **नैतिक विविधता (Moral Diversity):** जगभरातील विविध समाज आणि संस्कृतींमध्ये असलेली मूल्यांची विविधता यात अभ्यासली जाते. यात कोणत्याही वर्तनाला 'योग्य' किंवा 'अयोग्य' असे ठरवले जात नाही.
- ✓ **सांस्कृतिक तुलना:** विविध संस्कृतींमधील परंपरांची तुलना करून त्यांमधील नैतिक बहुवादाचा (Moral Pluralism) स्वीकार केला जातो.

- उदाहरण 1: 'इच्छामरण' (Euthanasia) नेदरलँड्समध्ये स्वीकारले जाते, मात्र भारतात धार्मिक कारणांमुळे त्याला विरोध होतो.
- उदाहरण 2: काही संस्कृतींमध्ये एकाच पात्रात भोजन करणे हे प्रेमाचे लक्षण मानले जाते, तर इतरत्र ते स्वच्छतेच्या दृष्टीने अयोग्य समजले जाते.

3. नियमप्रधान नैतिकता (Normative Ethics)

संकल्पना: "लोकांनी कसे वागावे?" याचे मानके (Standards) निश्चित करणे म्हणजे नियमप्रधान नैतिकता होय. ही शाखा मानवी वर्तन, कायदे आणि धोरणे ठरवण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करते.

याचे प्रमुख उप-प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:

सिद्धांत	मुख्य भर	प्रमुख उदाहरण
परिणामवाद (Consequentialism)	कृतीच्या परिणामावर भर	**उपयोगितावाद (Utilitarianism):** जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त कल्याण (उदा. कोविड लॉकडाऊन).
कर्तव्यवाद (Deontology)	कृतीमागील तत्त्व व कर्तव्यावर भर	**इमॅन्युएल कांटचा सिद्धांत:** नियमांचे पालन करणे हेच कर्तव्य आहे (उदा. माहितीचा अधिकार - RTI).
सद्गुण नैतिकता (Virtue Ethics)	व्यक्तीच्या चारित्र्यावर भर	**डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम:** विनम्रता आणि प्रामाणिकपणा यांसारखी वैयक्तिक मूल्ये.
संदर्भाधारित नैतिकता (Contextualism)	परिस्थितीनुसार बदलणारी नैतिकता	**आरक्षण धोरण:** ऐतिहासिक अन्यायाच्या पार्श्वभूमीवर आरक्षणाचे समर्थन करणे.
अलौकिक नैतिकता (Super-Naturalism)	धार्मिक आज्ञांवर आधारित	धार्मिक आहार नियम किंवा परंपरांचे पालन करणे.

4. उपयोजीत नैतिकता (Applied Ethics)

संकल्पना: नैतिक सिद्धांतांचा वापर करून प्रत्यक्ष जीवनातील गुंतागुंतीच्या समस्या सोडवणे म्हणजे उपयोजीत नैतिकता होय.

- ✓ **जैवनीतिशास्त्र (Bioethics):** जनुक संपादन (CRISPR) तंत्रज्ञानाचा वापर करून मानवी गुणधर्म बदलणे नैतिक आहे का?
- ✓ **अभियांत्रिकी नैतिकता (Engineering Ethics):** नफा कमी झाला तरी पायाभूत सुविधांच्या सुरक्षेशी तडजोड न करणे.
- ✓ **तंत्रज्ञान आणि गोपनीयता (Technology & Privacy):** चेहरा ओळखण्याच्या प्रणाली (Facial Recognition) आणि नागरिकांची गोपनीयता यांतील संघर्ष.
- ✓ **विकास विरुद्ध पर्यावरण:** धरण प्रकल्पांमुळे होणारे आदिवासींचे विस्थापन आणि सिंचनाचे फायदे यांमधील नैतिक द्वंद्व.
- ✓ **व्यावसायिक नैतिकता (Business Ethics):** डेटाचा गैरवापर टाळणे (उदा. फेसबुक-केंब्रिज ॲनालिटिका प्रकरण) आणि ग्राहकांच्या हक्कांचे रक्षण करणे.

प्रशासक आणि धोरणकर्त्यांसाठी या सर्व परिमाणांचा अभ्यास करणे अनिवार्य आहे. यामुळे त्यांना केवळ चांगले निर्णय घेता येत नाहीत, तर एक जबाबदार आणि न्यायपूर्ण समाज घडवण्यास मदत होते.

खाजगी आणि सार्वजनिक नातेसंबंधांमधील नैतिकता

खाजगी आणि सार्वजनिक नातेसंबंध हे त्यांच्या स्वरूपानुसार आणि उद्देशानुसार एकमेकांपासून पूर्णतः भिन्न असतात. खाजगी नातेसंबंध प्रामुख्याने **भावना**, **प्रेम** आणि **विश्वासावर** आधारित असतात. याउलट, सार्वजनिक नातेसंबंध हे **औपचारिक नियम**, **कायदे** आणि **व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांनुसार** चालतात.

1. खाजगी नातेसंबंधांतील नैतिकता (Ethics in Private Relationships)

खाजगी जीवनातील नैतिकता ही व्यक्तीच्या अंतरात्म्यावर आणि वैयक्तिक मूल्यांवर अवलंबून असते. या नात्यांमध्ये कोणतेही लेखी नियम नसतात.

- ✓ **मूल्ये आणि जडणघडण:** कौटुंबिक संस्कार, पालनपोषण आणि वैयक्तिक अनुभव यांतून ही नैतिकता आकाराला येते. उदाहरणार्थ, आई आणि मुलाचे नाते हे कोणत्याही कायद्यापेक्षा केवळ भावनिक बंधावर टिकून असते.

ToppersNotes Unleash the topper in you

- ✓ **बालपणीचे संस्कार:** मुलांच्या नैतिकतेचा पाया घरातच घातला जातो. जर एखाद्या मुलाने खोटे बोलल्यावर पालकांनी त्याचे कौतुक केले, तर त्याच्या मनात अनैतिकतेचे बीज रोवले जाते. याउलट, घरातील पारदर्शक वातावरण मुलांमध्ये **सत्यप्रियता** आणि **जबाबदारीची** जाणीव निर्माण करते.
- ✓ **मुख्य नैतिक मूल्ये:** खाजगी नात्यांमध्ये प्रेम, निष्ठा, प्रामाणिकपणा, परस्पर सन्मान, सत्यता, सहानुभूती आणि समानता ही मूल्ये अत्यंत महत्त्वाची ठरतात. ही मूल्ये कायद्याने सक्तीची नसली तरी मानसिक स्वास्थ्यासाठी आवश्यक आहेत.
- ✓ **धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव:** भारतातील खाजगी जीवनात धार्मिक कायद्यांचाही प्रभाव आढळतो. यामध्ये **हिंदू वारसा कायदा** किंवा **मुस्लिम वैयक्तिक कायदा** यांसारख्या नियमांचा समावेश होतो. तसेच महाभारत आणि रामायणातील पात्रांचे (उदा. युधिष्ठिराची सत्यनिष्ठा) आदर्श आजही समाजाला मार्गदर्शन करतात.

2. सार्वजनिक संबंधांमधील नैतिकता (Ethics in Public Relationships)

सार्वजनिक नैतिकता ही व्यक्तीच्या भूमिकेवर आणि त्या पदाशी संबंधित असलेल्या जबाबदाऱ्यांवर आधारित असते.

- ✓ **नियमबद्धता:** सार्वजनिक जीवनातील वर्तन हे कायदे, आचारसंहिता आणि औपचारिक प्रक्रियेने नियंत्रित असते. प्रशासकीय अधिकारी किंवा राजकारणी यांना वैयक्तिक आवडीनिवडी बाजूला ठेवून नियमांनुसार काम करावे लागते.
- ✓ **नोलान समितीची (UK) सात तत्त्वे:** सार्वजनिक जीवनात नैतिक वर्तन राखण्यासाठी नोलान समितीने खालील सात मूलभूत तत्त्वे सांगितली आहेत:

तत्त्व	स्पष्टीकरण
निस्वार्थपणा	केवळ सार्वजनिक हिताचा विचार करून निर्णय घेणे.
सचोटी	स्वतःची खाजगी आणि सार्वजनिक भूमिका स्पष्टपणे वेगळी ठेवणे.
निष्पक्षता	कोणताही भेदभाव न करता केवळ गुणवत्तेवर आधारित निर्णय घेणे.
उत्तरदायित्व	आपल्या प्रत्येक कृतीसाठी आणि निर्णयासाठी जनतेला जबाबदार राहणे.
पारदर्शकता	निर्णय घेताना आणि अंमलबजावणी करताना मोकळेपणा राखणे.
प्रामाणिकपणा	सत्य बोलणे आणि आपल्या कामात प्रामाणिक राहणे.
नेतृत्व	स्वतःच्या वर्तनातून इतरांसमोर नैतिक आदर्श उभा करणे.

- ✓ **OECD मार्गदर्शक तत्त्वे:** आर्थिक सहकार्य आणि विकास संघटनेने (OECD) सार्वजनिक संस्थांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यासाठी निष्पक्षता, न्याय, कायदेशीरता, कार्यक्षमता आणि समानता या मूल्यांवर भर दिला आहे.

3. सार्वजनिक नैतिकतेचे विविध आयाम

कार्यक्षेत्रानुसार सार्वजनिक नैतिकतेचे स्वरूप बदलते:

- ✓ **आंतरराष्ट्रीय नैतिकता:** जागतिक हितासाठी आपली जबाबदारी ओळखणे. उदाहरणार्थ, भारताने **पॅरिस हवामान कराराला** दिलेला पाठिंबा ही आपली जागतिक नैतिक बांधिलकी आहे.
- ✓ **सामाजिक-सांस्कृतिक नैतिकता:** सामाजिक एकता आणि पर्यावरणाचे जतन करणे. उदाहरणार्थ, **स्वच्छ भारत अभियान** हे नागरिकांचे नैतिक कर्तव्य दर्शवते.
- ✓ **राजकीय नैतिकता:** संविधानिक मूल्यांचे पालन करणे. उदाहरणार्थ, रेल्वे अपघातानंतर लाल बहादूर शास्त्री यांनी दिलेला राजीनामा हे नैतिक जबाबदारीचे उत्तम उदाहरण आहे.
- ✓ **संस्थात्मक नैतिकता:** संस्थेतील शिस्त आणि कार्यसंस्कृती जपणे. उदाहरणार्थ, **इस्रो (ISRO)** मधील शास्त्रज्ञांची पारदर्शक कार्यपद्धती.

4. खाजगी आणि सार्वजनिक नैतिकतेतील परस्परसंबंध

जरी ही दोन्ही क्षेत्रे वेगळी असली, तरी ती एकमेकांना पूरक असतात.

- ✓ **नैतिकतेचा पाया:** व्यक्ती खाजगी आयुष्यात जे गुण (प्रामाणिकपणा, सहानुभूती) शिकते, तेच गुण तिच्या सार्वजनिक कार्यात प्रतिबिंबित होतात. जो माणूस घरात प्रामाणिक असतो, तोच सार्वजनिक जबाबदाऱ्या पार पाडताना **सदाचार** दाखवू शकतो.
- ✓ **अस्पष्ट सीमा:** काही वेळा या दोन क्षेत्रांमधील अंतर कमी होते. उदाहरणार्थ, एखादा प्रशासकीय अधिकारी पूरग्रस्तांना मदत करताना त्यांच्याशी भावनिक नाते जोडतो. ही मानवी संवेदना सार्वजनिक कर्तव्याला अधिक प्रभावी बनवते.

- ✓ **संघर्षाचा धोका:** जर खाजगी हितसंबंध सार्वजनिक कर्तव्यात आड आले, तर भ्रष्टाचाराचा धोका वाढतो. उदाहरणार्थ, आपल्या जवळच्या व्यक्तीला फायदा मिळवून देण्यासाठी नियम वाकवणे हे नैतिकदृष्ट्या चुकीचे आहे.

5. नैतिक सुसंवाद आणि सुधारणा

- ✓ **मानसिक शांती:** जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे खाजगी आणि सार्वजनिक आयुष्य एकाच नैतिक तत्त्वावर चालते, तेव्हा त्याला मनःशांती मिळते. यातील विसंगतीमुळे मानसिक ताण आणि नैतिक ऱ्हास होऊ शकतो.
- ✓ **नैतिक विरोधक (Moral Dissenters):** केवळ परंपरेचे पालन न करता चुकीच्या प्रथांना विरोध करणे गरजेचे असते. **डॉ. नरेंद्र दाभोलकर** यांनी अंधश्रद्धेविरुद्ध लढा दिला, तर **पेरियार** यांनी जातीय विषमतेविरुद्ध आवाज उठवला. अशा व्यक्तींमुळे समाजात सुधारणा घडून येते.
- ✓ **हुकूमशाहीचा धोका:** जेव्हा एखादे राज्य (उदा. उत्तर कोरिया) नागरिकांच्या खाजगी आयुष्यावरही पूर्ण नियंत्रण मिळवते, तेव्हा तिथले नैतिक स्वातंत्र्य नष्ट होते. लोकशाहीत खाजगी स्वातंत्र्य आणि सार्वजनिक जबाबदारी यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे.

मानवी मूल्ये

अर्थ, संकल्पना आणि महत्त्व

मानवी समाजात कमालीची **सांस्कृतिक विविधता** आढळते. प्रत्येक संस्कृतीच्या विचार करण्याच्या आणि वागण्याच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतात. असे असूनही, एका विशिष्ट संस्कृतीतील लोक साधारणपणे एकाच प्रकारे वर्तन करतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांची **सामायिक मूल्ये** आणि **सामाजिक संकेत** हे होय. हे संकेत समाजाला अंतर्गत एकसंधता देतात आणि इतर संस्कृतींपासून त्यांचे वेगळेपण जपतात.

'मूल्ये' या संज्ञेचा अर्थ आणि व्युत्पत्ती

'मूल्ये' (Values) ही संज्ञा व्यक्तीच्या आयुष्यातील व्यक्ती, वस्तू, कृती किंवा कल्पनांना दिलेले **महत्त्व** किंवा **उपयोगिता** दर्शवते.

- ➢ **व्युत्पत्ती:** हा शब्द 'व्हॅलेरे' (Valere) या लॅटिन शब्दापासून आला आहे. याचा अर्थ **मजबूत असणे** किंवा **मौल्यवान असणे** असा होतो.
- ➢ **व्याख्या:** मूल्य म्हणजे अशी गोष्ट जिला व्यक्ती सापेक्ष महत्त्व, उत्कृष्टता किंवा अंतर्निहित किंमत देते. हे केवळ आदर्श विचार नसून, अशा संकल्पना आहेत ज्यासाठी माणूस प्रसंगी त्याग करण्यासही तयार असतो.
- ➢ **सामाजिक दृष्टिकोन:** मूल्ये ही सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आणि नैतिक जाणीवेतून निर्माण झालेली **वर्तणूक मानके** आहेत. ती व्यक्तीच्या श्रद्धा आणि कृती यांची सांगड घालण्याचे काम करतात.

मानवी जीवनातील मूल्यांचे महत्त्व

मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास हा पूर्णपणे मूल्यांवर आधारित असतो. मूल्यांचे महत्त्व खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते:

- ➢ **मार्गदर्शक दिशा:** मूल्ये व्यक्तीच्या शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक प्रवासाला योग्य दिशा देतात.
- ➢ **वर्तन नियंत्रण:** ती व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवतात. एखादी गोष्ट 'काय आहे' यापेक्षा ती 'कशी असावी' यावर मूल्यांचा अधिक भर असतो.
- ➢ **निर्णयक्षमता: प्रामाणिकपणा, न्याय आणि करुणा** यांसारखी उच्च मूल्ये निष्पक्ष निर्णय घेण्यास मदत करतात. याउलट स्वार्थ किंवा फसवणूक यांसारखी कनिष्ठ मूल्ये सामाजिक विश्वासाचा ऱ्हास करतात.
- ➢ **नैतिक बैठक:** मूल्ये मानवी कृतींवर प्रभाव टाकतात. त्यामुळेच काय हितकारक आहे आणि काय हानिकारक, हे ठरवण्यासाठी ती एक पाया म्हणून काम करतात.

नैतिक निर्णय प्रक्रिया आणि मूल्यसंघर्ष

दैनंदिन जीवनात अनेकदा अशा परिस्थिती येतात जिथे एकाच वेळी दोन भिन्न मूल्यांमध्ये निवड करावी लागते. यालाच **नैतिक पेच** (Moral Dilemma) असे म्हणतात.

- ➢ **संघर्षाचे स्वरूप:** जेव्हा **स्वातंत्र्य विरुद्ध सुरक्षितता** किंवा **वैयक्तिक हक्क विरुद्ध सामाजिक जबाबदारी** असे संघर्ष उभे राहतात, तेव्हा व्यक्तीला मूल्यांचा प्राधान्यक्रम ठरवावा लागतो.
- ➢ **सांस्कृतिक भिन्नता:** प्रत्येक व्यक्ती किंवा संस्कृतीचा हा प्राधान्यक्रम वेगळा असू शकतो, ज्यामुळे समाजात मतभेद निर्माण होऊ शकतात. अशा वेळी परिस्थिती आणि परिणामांचा विचार करून घेतलेला निर्णय त्या व्यक्तीच्या नैतिक वर्तनाची 'चाळणी' म्हणून कार्य करतो.

मूल्यांचे स्वरूप आणि वर्गीकरण

मूल्ये ही बहुआयामी आणि संदर्भावर आधारित असतात. अनेकदा एकच मूल्य वेगवेगळ्या श्रेणींमध्ये येऊ शकते. (उदा. स्वच्छता हे वैयक्तिक तसेच सामाजिक मूल्यही आहे.)

मूल्यांचे प्रमुख प्रकार:

मूल्याचा प्रकार	मुख्य लक्ष / कार्य
सौंदर्यविषयक मूल्ये	सौंदर्य, कलात्मक आस्वाद आणि अभिव्यक्तीवर भर.
नागरिक मूल्ये	नागरिकांची कर्तव्ये आणि सार्वजनिक जबाबदाऱ्यांचे मार्गदर्शन.
आर्थिक मूल्ये	कार्यक्षमता, उत्पादकता आणि संसाधनांचा योग्य वापर.
मानवी मूल्ये	शांती, समाधान आणि मानवी कल्याणाशी संबंधित मूलभूत तत्त्वे.
नैतिक मूल्ये	योग्य-अयोग्यतेची ओळख करून देणारा जीवनशैलीचा आधार.
राष्ट्रीय मूल्ये	देशप्रेम, एकात्मता आणि देशसेवेची प्रेरणा.
वैयक्तिक मूल्ये	व्यक्तीच्या खाजगी आयुष्यातील श्रद्धा आणि विचारधारेवर आधारित.
राजकीय मूल्ये	सत्ता, नेतृत्व आणि प्रशासकीय दृष्टिकोन ठरवणारी मूल्ये.
धार्मिक मूल्ये	श्रद्धा आणि पवित्रतेच्या संकल्पनेवर आधारित मार्गदर्शन.
वैज्ञानिक मूल्ये	तर्क, पडताळणी, निरीक्षण आणि विश्लेषणात्मक विचार.
सामाजिक मूल्ये	सहकार्य, सहानुभूती आणि परस्पर आदर निर्माण करणारी मूल्ये.
आध्यात्मिक मूल्ये	जीवनाला उच्च अर्थ आणि उदात्त उद्देश देणारी तत्त्वे.

"मूल्ये" (Values) आणि "मानवी मूल्ये" (Human Values) यांतील फरक

'मूल्ये' ही एक व्यापक संकल्पना असली तरी 'मानवी मूल्ये' हा त्याचा एक विशेष भाग आहे. या दोघांमधील फरक खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

A) मूल्ये (Values) - सर्वसाधारण व्याख्या

- ✓ **व्याख्या:** मूल्ये म्हणजे असे मूलभूत विश्वास किंवा मानके आहेत, ज्यांना एखादी व्यक्ती किंवा समाज महत्त्वाचे मानतो. हे निवडी आणि कृतींना दिशा देतात.
- ✓ **व्याप्ती:** याची व्याप्ती वैविध्यपूर्ण असते. यामध्ये वैयक्तिक आवडी (उदा. साहस, सर्जनशीलता), संस्थात्मक ध्येय (उदा. नफा, कार्यक्षमता) किंवा सांस्कृतिक प्रथा यांचा समावेश होतो.
- ✓ **स्वरूप:** ही मूल्ये **व्यक्तिनिष्ठ** असतात. म्हणजेच एका व्यक्तीसाठी जे महत्त्वाचे आहे, ते दुसऱ्यासाठी असेलच असे नाही. ती काळ आणि परिस्थितीनुसार बदलू शकतात.

B) मानवी मूल्ये (Human Values) - मूलभूत व्याख्या

- ✓ **व्याख्या:** ही मूल्यांचा असा उपसंच आहेत जी सर्व मानवांसाठी **सार्वत्रिक** आणि **अविभाज्य** आहेत. ती मानवी प्रतिष्ठा आणि कल्याणाशी निगडित असतात.
- ✓ **व्याप्ती:** ही मूल्ये संस्कृती, धर्म आणि देशाच्या सीमा ओलांडून सर्व मानवांना लागू होतात. ती न्यायपूर्ण आणि शांततापूर्ण समाजाचा आधार आहेत.
- ✓ **स्वरूप:** ही मूल्ये **आंतरिक** असतात. ती मानवी अनुभवातून आणि परस्पर सुखाच्या इच्छेतून निर्माण होतात.

तुलनात्मक उदाहरण (साद्दश्य):

जर "मूल्ये" म्हणजे एक मोठे ग्रंथालय असेल, तर "मानवी मूल्ये" हा त्यातील तो **मुख्य विभाग** आहे ज्यामध्ये मानवी समृद्धीसाठी आवश्यक असलेली 'अभिजात पुस्तके' ठेवली आहेत.

मानवी मूल्यांची संकल्पना (Core Concepts)

मानवी मूल्यांचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी खालील पाच मुद्दे महत्त्वाचे आहेत:

- ➢ **सार्वत्रिक स्वभाव:** ही मूल्ये सर्व संस्कृती आणि धर्मांमध्ये सारखीच महत्त्वाची मानली जातात. मानवांमध्ये कितीही भिन्नता असली तरी काही मूलभूत मूल्यांना सर्वत्र मान्यता असते.
- ➢ **परस्पर अपेक्षा आणि जबाबदारी:** मूल्ये आपल्याला हे शिकवतात की आपण इतरांकडून काय अपेक्षा ठेवावी आणि आपण समाजाला काय द्यावे. यामुळे समाजात परस्पर आदर निर्माण होतो.
- ➢ **प्राधान्यक्रमातील भिन्नता:** जरी मूल्ये सार्वत्रिक असली, तरी प्रत्येक व्यक्तीचा त्यांना देण्याचा **प्राधान्यक्रम** वेगळा असू शकतो. हे त्याच्या संगोपनावर आणि अनुभवांवर अवलंबून असते.
- ➢ **वर्तनाशी थेट संबंध:** मूल्ये ही व्यक्तीच्या कृती आणि सामाजिक प्रतिसादावर थेट प्रभाव टाकतात.

ToppersNotes Unleash the topper in you

- **मूल्यांचा विकास:** मूल्यांचा विकास मुख्यत्वे **समाजीकरण** (समाजाकडून शिकणे), **वैयक्तिक अनुभव** आणि **आदर्श व्यक्तींच्या संपर्कामुळे** (कुटुंब, शिक्षक) होत असतो.

मानवी मूल्यांची कार्ये (Functions of Human Values)

मूल्ये वैयक्तिक विकास आणि सामाजिक एकसंधतेसाठी अनेक महत्त्वाची कार्ये पार पाडतात:

- **सामाजिक वर्तन मार्गदर्शन:** मूल्ये सार्वजनिक आणि खाजगी जीवनासाठी एक नैतिक आराखडा तयार करतात. यामुळे व्यक्तीचे वर्तन समाजासाठी स्वीकारार्ह ठरते.
- **वर्तनाचे नियमन:** स्वतःच्या आणि इतरांच्या कृतींचे मूल्यमापन करण्यासाठी मूल्ये निकष पुरवतात, ज्यामुळे समाजात उत्तरदायित्वाची भावना निर्माण होते.
- **सामाजिक मानदंडांची निर्मिती:** मूल्ये हे सामाजिक नियम आणि परंपरांचा पाया असतात. कोणती गोष्ट योग्य आहे, याचे मोजमाप मूल्यांद्वारेच केले जाते.
- **सामाजिक एकात्मतेचा प्रसार:** सामायिक मूल्ये ही विविध गटांना एकत्र आणण्याचे काम करतात, ज्यामुळे परस्पर संबंध अधिक मजबूत होतात.
- **इच्छा आणि भावनांचे नियोजन:** मूल्ये मानवी इच्छा आणि भावनांना नैतिक मर्यादा घालतात, ज्यामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वात शिस्त आणि स्थिरता येते.
- **ओळख घडवणे:** मूल्ये व्यक्तीचे चरित्र घडवतात आणि त्या विशिष्ट समाजाची सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्यास मदत करतात.
- **सामाजिक सहभागास प्रेरणा:** सामायिक श्रद्धा आणि सामाजिक ध्येये गाठण्यासाठी मूल्ये व्यक्तीला कृती करण्याची प्रेरणा देतात.
- **संघर्ष निवारण:** मूल्ये संवाद आणि सहिष्णुतेचा मार्ग दाखवतात. मतभेद असतानाही एका सामायिक विचारावर एकत्र येण्यास ती मदत करतात.
- **दीर्घकालीन निर्णयक्षमता:** तात्पुरत्या फायद्यांपेक्षा भविष्यातील हित विचारात घेऊन निर्णय घेण्याची क्षमता मूल्यांमुळे विकसित होते.
- **संस्थात्मक प्रामाणिकता:** संस्थांच्या कामकाजात मूल्यांचा अंतर्भाव केल्यामुळे भ्रष्टाचार कमी होतो आणि जनतेचा विश्वास वाढतो.

मानवी मूल्यांचे पाच मूलभूत आधारस्तंभ

मानवी मूल्ये ही पाच मुख्य खांबांवर उभी आहेत. हे आधारस्तंभ न्याय्य, शांततामय आणि नैतिक समाज घडवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक मानले जातात. हे सर्व घटक एकमेकांशी घट्ट जोडलेले असून ते प्रत्येक मानवामध्ये सुप्त स्वरूपात अस्तित्वात असतात.

1. सत्य (Truth)

सत्य हे मानवी जीवनाला नैतिक स्पष्टता देते. जरी वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये सत्याकडे पाहण्याचे दृष्टिकोन वेगळे असू शकतात, तरीही त्याचे मूळ स्वरूप बदलत नाही.

- ✓ **कार्य:** हे समाजात प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता निर्माण करते.
- ✓ **परिणाम:** सत्यनिष्ठ जीवन जगणारी व्यक्ती जबाबदारीने आणि निष्पक्षपणे वागते, ज्यामुळे दैनंदिन व्यवहारातील निर्णय प्रक्रियेला एक नैतिक अधिष्ठान प्राप्त होते.

2. प्रेम (Love)

प्रेम ही केवळ एक भावना नसून ते एक उदात्त भावनिक मूल्य आहे. हे मूल्य केवळ वैयक्तिक नात्यांपुरते मर्यादित नसते.

- ✓ **कार्य:** यामध्ये सहानुभूती, करुणा आणि संपूर्ण मानवतेबद्दलची काळजी समाविष्ट असते.
- ✓ **परिणाम:** प्रेमामुळे समाजात सहकार्य, शांततामय सहजीवन आणि मानवी बंध दृढ होतात. ही सामाजिक परिवर्तनासाठी एक शक्तिशाली प्रेरणाशक्ती ठरते.

3. शांती (Peace)

शांती म्हणजे केवळ युद्धाचा अभाव नव्हे, तर ती एक आंतरिक स्थिती आहे. ही मनाची स्थिरता आणि भावनिक समतोल दर्शवते.

- ✓ **कार्य:** प्रतिकूल परिस्थितीतही शांत राहून विचार करण्याची क्षमता यामुळे विकसित होते.
- ✓ **परिणाम:** शांतचित्त व्यक्ती संयमाने कृती करते आणि मूल्यांवर आधारित निर्णय घेते. यामुळे समाजात परस्पर आदराचे आणि प्रगतीचे वातावरण निर्माण होते.

4. अहिंसा (Non-Violence)

अहिंसा म्हणजे केवळ शारीरिक इजा न करणे नव्हे, तर कोणालाही मानसिक किंवा भावनिक त्रास न देणे होय.

- ✓ **कार्य:** हे मूल्य व्यक्तीमध्ये आत्मसंयम आणि नैतिक बळ निर्माण करते.
- ✓ **परिणाम:** अहिंसेमुळे समाजात सहिष्णुता, संवाद आणि सर्वसमावेशकता वाढते. संघर्षाऐवजी सामंजस्याने प्रश्न सोडवण्यासाठी हे मूल्य अनिवार्य आहे.

5. सद्धर्माचरण (Righteous Conduct)

सद्धर्माचरण म्हणजे नैतिक, न्याय्य आणि जबाबदार वर्तन. यात स्वार्थ बाजूला ठेवून कर्तव्याला प्राधान्य दिले जाते.

Unleash the topper in you

- ✓ **कार्य:** कोणत्याही पक्षपाताशिवाय योग्य कृती करण्यावर हे मूल्य भर देते.
- ✓ **परिणाम:** समाजात एक जबाबदार नागरिक म्हणून वागणे, इतरांप्रती कर्तव्य पार पाडणे आणि सकारात्मक बदलासाठी प्रयत्न करणे ही या मूल्याची फलश्रुती आहे.

मानवी मूल्ये ही व्यक्ती आणि समाज दोघांच्याही प्रगतीचा पाया आहेत. ही मूल्ये केवळ पुस्तकी विचार नसून ती जगण्याची पद्धत आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती या मूल्यांचे आचरण करते, तेव्हा ती स्वतःच्या विकासासोबतच एका सुसंस्कृत आणि न्याय्य समाज निर्मितीसाठी योगदान देत असते.

कुटुंब, समाज आणि शैक्षणिक संस्थांची मूल्यनिर्मितीमधील भूमिका

समाजिकीकरण (Socialization)

समाजिकीकरण ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. याद्वारे व्यक्ती समाजाला मान्य असलेल्या पद्धतीनुसार वागण्याचे शिक्षण घेते. या प्रक्रियेत **आचारसंहिता, मूल्ये, भूमिका आणि वर्तन** यांचा समावेश असतो. ही प्रक्रिया व्यक्तीला एक जबाबदार आणि कार्यक्षम नागरिक बनवते.

निसर्ग विरुद्ध संस्कार (Nature vs. Nurture):

हा समाजिकीकरणातील एक महत्त्वाचा वाद आहे. 'निसर्ग' म्हणजे पालकांकडून मिळणारे **जैविक गुणधर्म** आणि 'संस्कार' म्हणजे व्यक्तीला मिळणारे **पर्यावरण व अनुभव**. तज्ज्ञांच्या मते, मानवी वर्तन हे वंशपरंपरेने मिळालेले गुणधर्म आणि जीवनशैलीतून शिकलेले वर्तन यांचा संगम आहे.

समाजिकीकरणाची व्याख्या आणि व्याप्ती

समाजात जगण्याच्या पद्धती, नियम, श्रद्धा आणि मूल्ये आत्मसात करण्याची प्रक्रिया म्हणजे समाजिकीकरण होय. याची व्याप्ती मोठी असून ही प्रक्रिया दोन माध्यमांतून चालते:

- ➢ **औपचारिक शिक्षण:** जसे की शाळा आणि महाविद्यालये.
- ➢ **अनौपचारिक शिक्षण:** जसे की कुटुंब, मित्र आणि समाज.

समाजिकीकरणाचे प्रमुख घटक (Agents of Socialization):

- ➢ **कुटुंब:** प्रेम, काळजी आणि नैतिक मार्गदर्शन पुरवते.
- ➢ **शिक्षक:** ज्ञान, शिस्त आणि सामाजिक मूल्यांची ओळख करून देतात.
- ➢ **सवंगडी (Peers):** संवाद कौशल्य आणि सामाजिक सवयी विकसित करतात.
- ➢ **समाज:** सामाजिक नियम आणि आचारधर्म दृढ करतो.
- ➢ **धार्मिक संस्था:** नैतिक आचरण आणि नागरिक म्हणून असलेल्या जबाबदाऱ्या शिकवतात.

मूल्यांची जाणीव निर्माण करण्यात कुटुंबाची भूमिका

A) मूल्यांची पहिली शाळा (First School of Values):

कुटुंब हे समाजिकीकरणाचे सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. मुले येथेच भावनिक बुद्धिमत्ता आणि नैतिक निर्णय घ्यायला शिकतात. मुलांचे व्यक्तिमत्व कुटुंबातील परस्परसंवादातून घडते. मुले केवळ सूचनेपेक्षा निरीक्षणातून अधिक प्रभावीपणे शिकतात.

B) घरातील वातावरणाचा प्रभाव:

सुरक्षित आणि भावनिकदृष्ट्या स्थिर वातावरण मुलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करते. ज्या घरात **सहानुभूती आणि परस्पर आदर** असतो, त्या घरातील मुले अधिक संतुलित आणि जबाबदार बनतात.

C) पालकांचे वर्तन: मूल्यनिर्मितीचे साधन:

सांकेतिक परस्परसंवाद सिद्धांतानुसार (Symbolic Interaction Theory), मूल्ये केवळ सांगून चालत नाहीत, तर ती पालकांच्या अनुकरणातून (Imitation) मुलांमध्ये झिरपतात.

- ✓ पालकांचा दयाळूपणा, संयम आणि प्रामाणिकपणा मुले अंतःकरणातून स्वीकारतात.
- ✓ **बौमरिंड (Baumrind)** यांच्या मते, **अधिकारयुक्त पालकत्व (Authoritative Parenting)** मूल्यविकासासाठी सर्वोत्तम ठरते, कारण त्यात शिस्त आणि प्रेम यांचा योग्य समतोल असतो.

D) प्रेरणादायी शिक्षण आणि नैतिक विवेचन (Induction and Moral Reasoning):

हॉफमन (Hoffman) यांच्या 'इंडक्शन' पद्धतीनुसार, मुलांना नियमामागील कारणे सांगणे आवश्यक आहे. जेव्हा मुलांना त्यांच्या वर्तनाचा इतरांवर काय परिणाम होतो हे समजते, तेव्हा त्यांच्यात **सहानुभूती (Empathy)** विकसित होते. शिक्षेपेक्षा संवादामुळे मुलांची नैतिक विचारक्षमता वाढते.

E) बँड्युराचा सामाजिक शिकवण सिद्धांत (Social Learning Theory):

मुले अशा वर्तनाचे अनुकरण करतात ज्याचे समाजात कौतुक केले जाते. पालक जेव्हा न्याय आणि सहकार्याचा आदर्श समोर ठेवतात, तेव्हा मुले ते वर्तन स्वतःची मूल्ये म्हणून स्वीकारतात.

F) लोकशाही वातावरण आणि सहभाग:
कौटुंबिक निर्णयांमध्ये मुलांना सहभागी करून घेतल्यास त्यांच्यात न्यायबुद्धी आणि जबाबदारीची भावना निर्माण होते. हा दृष्टिकोन मुलांच्या **स्वायत्त नैतिक विचारक्षमतेला** चालना देतो.

G) कथा आणि वाचनाचे महत्त्व:
गोष्टींमधील नैतिक संघर्ष आणि धैर्याची उदाहरणे मुलांच्या मनावर खोलवर परिणाम करतात. कथांच्या माध्यमातून मिळणारे शिक्षण वास्तवातील नैतिक निर्णय घेताना उपयुक्त ठरते.

लॉरेन्स कोहलबर्ग: नैतिक तर्कशक्तीचा विकास
कोहलबर्ग यांनी नैतिक विकासाचे विश्लेषण करण्यासाठी **'हाइन्झचा नैतिक पेचप्रसंग' (The Heinz Dilemma)** या कथेचा वापर केला. या कथेनुसार, पत्नीचा जीव वाचवण्यासाठी एका व्यक्तीने महागडे औषध चोरले होते. यावर मुलांनी दिलेल्या उत्तरांपेक्षा, त्यांनी त्या उत्तरामागे दिलेल्या **तर्कशक्तीला (Reasoning)** कोहलबर्ग यांनी अधिक महत्त्व दिले.

कोहलबर्ग यांच्या नैतिक विकासाच्या पातळ्या:

पातळी (Level)	टप्पा (Stage)	वैशिष्ट्ये
I: पूर्व-परंपरागत (Pre-Conventional) (वय 0–7 वर्षे)	1. आज्ञापालन आणि शिक्षा	केवळ शिक्षा टाळण्यासाठी नियमांचे पालन केले जाते.
	2. व्यक्तिगत स्वारस्य	स्वतःचा फायदा किंवा बक्षीस मिळवण्यासाठी योग्य वर्तन करणे.
II: परंपरागत (Conventional) (वय 7–10 वर्षे)	3. आंतरवैयक्तिक संबंध	समाजाची मान्यता आणि इतरांचे अनुमोदन मिळवण्यासाठी वर्तन करणे.
	4. सत्ताधिकार व कायदा	सामाजिक सुव्यवस्था टिकवण्यासाठी कायद्याचा आदर करणे.
III: उत्तर-परंपरागत (Post-Conventional) (वय 18 वर्षांनंतर)	5. सामाजिक करार	न्याय आणि वैयक्तिक अधिकार यांच्यातील संतुलन राखणे.
	6. सर्वव्यापी नीतिमूल्ये	स्वतःच्या अंतःप्रेरणेवर आणि वैश्विक तत्त्वांवर (उदा. गांधीजी) आधारित वर्तन.

आधुनिक समाजातील आव्हाने आणि घटनात्मक मूल्ये

आजच्या काळात वेगवान औद्योगिकीकरण आणि चंगळवादी संस्कृतीमुळे नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास होत आहे. हिंसा आणि भौतिकवादाच्या या काळात **मूल्यांची पुनर्स्थापना (Value Re-orientation)** करणे आवश्यक आहे.

प्रसारित करावयाची मूलभूत घटनात्मक मूल्ये:

- **न्याय (Justice):** सर्वांना समान वागणूक.
- **स्वातंत्र्य (Liberty):** विचार आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य.
- **समानता (Equality):** संधीची समानता.
- **बंधुता (Fraternity):** एकमेकांबद्दल आदर आणि प्रेम.
- **धर्मनिरपेक्षता (Secularism):** सर्व धर्मांचा सन्मान.
- **लोकशाही (Democracy):** लोकसहभागातून निर्णय प्रक्रिया.

मूल्यसंस्कार घडवण्यात समाजाची भूमिका
मुलं जसजशी मोठी होतात, तसतसा त्यांचा सामाजिक परिघ कुटुंबाच्या पलीकडे विस्तारतो. समाज हा एक **'सामूहिक नैतिक परिसंस्था' (Moral Ecosystem)** म्हणून कार्य करतो.

A) शेजार (Neighborhood):
शेजार हे मुलांचे पहिले बाह्य सामाजिक व्यासपीठ आहे. जर शेजारचे वातावरण सुसंस्कृत असेल, तर सहकार्य आणि परस्पर आदराचे संस्कार सहज होतात. मात्र, नकारात्मक वातावरण मूल्यसमजुतीवर विपरीत परिणाम करू शकते.

B) सहकारी गट (Peer Groups):
किशोरावस्थेत मित्रांचा प्रभाव पालकांपेक्षाही जास्त असू शकतो.

- ✓ **भूमिकाभान (Perspective-taking):** मित्रांशी संवाद साधल्याने इतरांच्या दृष्टिकोनातून परिस्थिती समजून घेण्याची क्षमता विकसित होते.
- ✓ **लोकशाही मूल्ये:** जीन पियाजे यांच्या मते, मित्रांमधील नातेसंबंध समतेचे असल्याने मुले वाटाघाटी (Negotiation) आणि न्याय शिकतात.

- ✓ **प्रतिसाद यंत्रणा (Feedback Loop):** चांगल्या वागण्याबद्दल मिळणारी मित्रांची प्रशंसा नैतिक आत्मजाणीव वाढवते.

E) समुदाय सहभाग आणि सांस्कृतिक उपक्रम:

- ✓ **क्रीडा मंडळे:** शिस्त, संघभावना आणि पराभव स्वीकारण्याची वृत्ती शिकवतात.
- ✓ **युवक मंडळे:** सामाजिक सेवा आणि नागरिक कर्तव्यभावना विकसित करतात.
- ✓ **सांस्कृतिक कार्यक्रम:** नाटके आणि सणांच्या माध्यमातून विविधतेचा आदर निर्माण होतो.

मूल्यसंवर्धनासाठी समुदायस्तरीय रणनीती

समाजाने युवकांना विधायक कामात गुंतवण्यासाठी काही ठोस पावले उचलणे आवश्यक आहे:

- ➢ **संवादमंच:** शांततामय मार्गाने मतभेद सोडवण्यासाठी व्यासपीठे उपलब्ध करून देणे.
- ➢ **युवक चळवळी:** 'प्रत्येकजण शिकवतो' (Each One Teach One) किंवा वृक्षारोपण यांसारख्या मोहिमांमुळे निःस्वार्थतेची भावना वाढते.
- ➢ **मान्यता:** समाजात चांगले काम करणाऱ्या स्वयंसेवकांचा गौरव केल्यास इतरांना नैतिक वर्तनाची प्रेरणा

मूल्यसंस्कार घडवण्यात शैक्षणिक संस्थांची भूमिका

कुटुंबानंतर शाळा ही मूल्यविकासाचा दुसरा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. शाळा ही केवळ माहिती देण्याचे केंद्र नसून ती **'लघु समाज' (Microcosm)** म्हणून कार्य करते. येथे मुले विविध पार्श्वभूमीच्या लोकांशी संवाद साधायला आणि सामाजिक जबाबदारी घ्यायला शिकतात.

A) गुप्त अभ्यासक्रम (Hidden Curriculum):

मुले केवळ पुस्तकी ज्ञानाने नव्हे, तर शाळेतील वातावरणातून बरेच काही शिकतात. यालाच 'गुप्त अभ्यासक्रम' म्हणतात.

- ✓ शाळेतील शिस्त, शिक्षकांचे एकमेकांशी असलेले वर्तन आणि नियमांची अंमलबजावणी यातून मुले **सहिष्णुता, न्याय आणि पारदर्शकता** यांसारखी मूल्ये प्रत्यक्ष अनुभवतात.
- ✓ शेषाद्री (1981) यांच्या मते, जर शिक्षकांच्या उपदेशात आणि कृतीत अंतर असेल, तर मूल्यशिक्षणाची विश्वासार्हता नष्ट होते.

ब) शिक्षक – एक नैतिक आदर्श (Moral Exemplar):

शिक्षक हे विद्यार्थ्यांसाठी मार्गदर्शक असतात. विद्यार्थ्यांच्या मूल्यव्यवस्थेवर शिक्षकांचा सखोल प्रभाव असतो.

- ✓ **प्रामाणिकपणा आणि न्यायनिष्ठा:** शिक्षक जेव्हा पक्षपातीपणा न करता सर्वांना समान वागणूक देतात, तेव्हा विद्यार्थ्यांमध्ये न्यायाची भावना रुजते.
- ✓ **नैतिक तर्कशक्ती:** शिक्षक केवळ नियम न लादता, त्यामागील कारणे स्पष्ट करून विद्यार्थ्यांच्या विचारक्षमतेला चालना देतात.

रचनात्मक नैतिक शिक्षण आणि अध्यापनशैली

अभ्यासक्रम असा असावा जो केवळ माहिती देणार नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात रूपांतर घडवून आणेल. **जॉन डेवी** यांच्या मते, लोकशाही समाजात नैतिक मूल्यांचे शिक्षण अनिवार्य आहे.

A) अभ्यासक्रमात मूल्यांचे एकत्रीकरण:

- ✓ **सांस्कृतिक संवेदनशीलता:** अभ्यासक्रम मुलांच्या सामाजिक वातावरणाशी सुसंगत असावा, जेणेकरून ते नैतिक संकल्पना सहज समजू शकतील.
- ✓ **वैज्ञानिक दृष्टिकोन:** कोणत्याही वैचारिक पूर्वग्रहाशिवाय तर्कावर आधारित शिक्षण दिले जावे.

B) शिस्त आणि संवाद यांचा समतोल:

अतिशय कडक शिस्तीमुळे मुलांमध्ये भीती निर्माण होते, तर पूर्णपणे सैल शिस्तीमुळे नैतिक गोंधळ उडू शकतो.

- ✓ शाळांनी **'स्वायत्त नैतिक विचारक्षमतेवर'** भर दिला पाहिजे.
- ✓ विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देऊन त्यांच्यात नैतिक परिपक्वता (Ethical Maturity) विकसित केली पाहिजे.

भावनिक स्थैर्य आणि नैतिक निर्णयक्षमता

केवळ बौद्धिक विकास पुरेसा नसून, नैतिक कृतीसाठी भावनिक बळकटपणा आवश्यक असतो.

A) समुपदेशन आणि प्रार्थना सभा:

- ✓ सकाळच्या सभांमधून करुणा, जबाबदारी आणि संयम यांसारख्या विषयांवर चर्चा केल्याने अमूर्त मूल्ये वास्तवाशी जोडली जातात.
- ✓ हे उपक्रम विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी सुरक्षित जागा उपलब्ध करून देतात.

B) नैतिक तर्कशक्तीचे प्रशिक्षण:

विद्यार्थ्यांची निर्णयक्षमता वाढवण्यासाठी खालील माध्यमांचा वापर प्रभावी ठरतो:

- ✓ **गटचर्चा आणि वादविवाद:** यामुळे एकाच विषयाकडे पाहण्याचे विविध दृष्टिकोन समजतात.
- ✓ **भूमिका सादरीकरण (Role Play):** दुसऱ्याच्या परिस्थितीत स्वतःला ठेवून विचार केल्यामुळे सहानुभूती विकसित होते.
- ✓ **नैतिक पेचप्रसंगांचे विश्लेषण (Case Studies):** वास्तवातील संकटांना सामोरे जाण्यासाठी लागणारी नैतिक दूरदृष्टी (Moral Foresight) यातून निर्माण होते.

आत्मविश्वास आणि नैतिक धैर्य (Moral Courage)

नैतिक ताकद ही भावनिक स्वास्थ्यावर अवलंबून असते. ज्या मुलांचा आत्मविश्वास (Self-esteem) उच्च असतो, ती मुले:

- ➢ चुकीच्या गोष्टींना विरोध करण्याचे धैर्य दाखवू शकतात.
- ➢ मित्रांच्या नकारात्मक दबावाला (Peer Pressure) बळी पडत नाहीत.
- ➢ अपयश किंवा टीकेला लवचिकतेने सामोरे जातात.

कुटुंब, समाज आणि शाळा जेव्हा समन्वयाने कार्य करतात, तेव्हाच एक नैतिकदृष्ट्या जागरूक नागरिक घडतो. **ए. पी. जे. अब्दुल कलाम** यांनी म्हटल्याप्रमाणे, जेव्हा हृदयात सदाचार असतो, तेव्हाच जगात शांतता निर्माण होऊ शकते.

<u>महान नेते, समाजसुधारक आणि प्रशासक: सार्वजनिक जीवनाचा नैतिक पाया</u>

कोणत्याही प्रगतशील समाजाची उभारणी तीन मुख्य स्तंभांवर अवलंबून असते: **नेते, समाजसुधारक आणि प्रशासक.** या तिघांच्या भूमिका जरी भिन्न असल्या तरी त्या एकमेकांना पूरक असतात.

- ➢ **नेते:** समाजाला नैतिक दृष्टीकोनातून मार्गदर्शन करतात आणि लोकांना प्रेरित करतात.
- ➢ **समाजसुधारक:** समाजात खोलवर रुजलेल्या चुकीच्या परंपरांना आव्हान देऊन संरचनात्मक बदल घडवून आणतात.
- ➢ **प्रशासक:** नैतिक मूल्ये आणि सुधारणांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करतात.

या तिघांच्या संयुक्त कार्यामुळे सार्वजनिक जीवनात विश्वास निर्माण होतो, **घटनात्मक मूल्यांचे** रक्षण होते आणि संस्थांमध्ये उत्तरदायित्व सुनिश्चित होते.

महान नेते – नैतिक दृष्टीकोन देणारे मार्गदर्शक

नेतृत्व म्हणजे केवळ सत्ता गाजवणे नव्हे, तर सत्याच्या मार्गाने समाजाला दिशा देणे होय. नेता आणि त्याची नीती हेच समाजाचे भवितव्य ठरवतात.

नैतिक नेतृत्वाची ओळख

नैतिक नेतृत्व म्हणजे प्रामाणिकपणा, जबाबदारी आणि सार्वजनिक हिताचे पालन करून इतरांना प्रेरित करणे. महान नेते सत्ता मिळवण्यासाठी नव्हे, तर उदात्त हेतू साध्य करण्यासाठी कार्याला प्राधान्य देतात. ते लोकप्रियतेपेक्षा निर्णयांच्या नैतिक परिणामांचा विचार करतात.

महान नेत्यांचे प्रमुख नैतिक गुणधर्म

महान नेते त्यांच्या यशापेक्षा त्यांच्या चारित्र्यामुळे ओळखले जातात. त्यांचे काही महत्त्वाचे गुण खालीलप्रमाणे आहेत:

- ➢ **सचोटी (Integrity):** बोलण्यात आणि वागण्यात सुसंगतता असणे.
- ➢ **सहानुभूती (Empathy):** इतरांच्या संघर्षाची जाणीव ठेवून सर्वसमावेशक निर्णय घेणे.
- ➢ **नैतिक धैर्य (Moral Courage):** कठीण प्रसंगातही तत्त्वांशी तडजोड न करता निर्णय घेणे.
- ➢ **दूरदृष्टी (Vision):** वैयक्तिक लाभाच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक समता आणि प्रतिष्ठेचा विचार करणे.
- ➢ **त्याग (Sacrifice):** सार्वजनिक हितासाठी स्वतःच्या सुखाचा त्याग करण्याची तयारी असणे.
- ➢ **उत्तरदायित्व (Accountability):** स्वतःच्या प्रत्येक कृतीची आणि निर्णयाची जबाबदारी स्वीकारणे.

नैतिक समाजनिर्माणात नेत्यांची भूमिका

नैतिक नेते समाजाला त्यांच्या मूळ मूल्यांची आठवण करून देतात. ते न्याय्य उद्दिष्टांसाठी लोकांना एकत्र आणतात आणि समाजात अहिंसा, शांती आणि लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन करतात.

आदर्श नैतिक नेते: भारतीय आणि जागतिक उदाहरणे

खालील तक्त्यात काही महान नेत्यांचे कार्य आणि त्यांच्या मूल्यांचे विश्लेषण केले आहे:

नेता	नैतिक गुणधर्म व मूल्ये	वैशिष्ट्यपूर्ण वारसा / प्रभाव
महात्मा गांधी	सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रह	त्यांनी नीती आणि राजकारण यांचा समन्वय साधला. असहकार आणि रचनात्मक कार्यातून देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले.
नेल्सन मंडेला	क्षमाशीलता आणि एकता	27 वर्षे तुरुंगवास भोगूनही त्यांनी वर्णभेदाचा सूड न घेता समेटाचा मार्ग स्वीकारला.

अब्राहम लिंकन	न्याय आणि घटनात्मक नैतिकता	अमेरिकन गृहयुद्धाच्या काळात देशाची एकता टिकवून गुलामगिरी नष्ट करण्याची ऐतिहासिक भूमिका घेतली.
लाल बहादूर शास्त्री	विनम्रता आणि प्रामाणिकपणा	सत्तेत असूनही साधेपणा आणि पारदर्शकतेचा आदर्श त्यांनी घालून दिला.

नेतृत्वातील नैतिक अपयश: नकारात्मक उदाहरणे

नैतिकतेचा अभाव असलेल्या नेतृत्वामुळे समाजाचे मोठे नुकसान होते. उदाहरणार्थ:

- **ॲडॉल्फ हिटलर:** नैतिकतेशिवाय लाभलेला करिष्मा केवळ विनाश आणि नरसंहाराला कारणीभूत ठरतो.
- **एनरॉन घोटाळा:** कॉर्पोरेट क्षेत्रातील नेत्यांनी केवळ नफ्यासाठी खोटेपणाचा आधार घेतल्यामुळे मोठी आर्थिक हानी झाली.
- **वॉटरगेट घोटाळा (रिचर्ड निक्सन):** सत्तेचा गैरवापर केल्यामुळे लोकशाहीवरील विश्वास कमी झाला.

प्रशासकांसाठी धडे

प्रशासकांना अनेकदा राजकीय दबावाला सामोरे जावे लागते. अशा वेळी त्यांनी 'सूक्ष्म-नेत्या'ची (Micro-leader) भूमिका बजावणे गरजेचे असते. जेव्हा राजकीय आदेश अनैतिक असतात, तेव्हा प्रशासकाने आपल्या नैतिक आचरणातून व्यवस्थेचे रक्षण केले पाहिजे.

समाजसुधारक – नैतिक आणि सामाजिक परिवर्तनाचे प्रेरक

समाजसुधारक म्हणजे अशा व्यक्ती, ज्या समाजातील अन्यायकारक प्रथा ओळखून नैतिक प्रेरणेने त्यामध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी आयुष्य समर्पित करतात. त्यांच्याकडे कोणतीही कायदेशीर किंवा औपचारिक सत्ता नसते, परंतु त्यांचे नैतिक वजन समाजाला विचार करायला भाग पाडते.

समाजसुधारकांचे प्रमुख नैतिक गुणधर्म

समाजसुधारक प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान देण्यासाठी खालील गुणांचा वापर करतात:

- **अढळ नैतिक धैर्य:** सामाजिक बहिष्कार किंवा जिवाचा धोका पत्करूनही सत्याची साथ न सोडणे.
- **चिकित्सक विचार:** जुन्या आणि चुकीच्या परंपरांना तर्क व विज्ञानाच्या आधारावर आव्हान देणे.
- **सर्वसमावेशकता:** जात, धर्म आणि लिंगाच्या पलीकडे जाऊन मानवी प्रतिष्ठेचा विचार करणे.
- **अहिंसक मार्ग:** द्वेष किंवा हिंसेचा वापर न करता लोकांचे मतपरिवर्तन करण्यावर भर देणे.

समाजाच्या नैतिक विकासात सुधारकांची भूमिका

सुधारक समाजाच्या अंतरात्म्याला जागृत करण्याचे काम करतात. ते सामाजिक दांभिकतेचा भंडाफोड करतात आणि निशब्द दुःखाला जनआंदोलनाचे स्वरूप देतात. भारतातील अनेक महत्त्वाचे कायदे (उदा. सती प्रथा निर्मूलन किंवा आरक्षण) हे या सुधारक चळवळींचेच फळ आहेत.

भारतीय समाजसुधारक: नैतिक परिवर्तनाचे दीपस्तंभ

या महान व्यक्तींनी भारतीय समाजाला आधुनिक आणि न्याय्य बनवण्यात मोलाचे योगदान दिले:

समाजसुधारक	मुख्य कार्य आणि पद्धत	प्रसारित केलेली मूल्ये
राजा राममोहन रॉय	सती प्रथा निर्मूलनासाठी कायदेशीर आणि धार्मिक संघर्ष.	तर्कवाद, स्त्री शिक्षण आणि धर्मसहिष्णुता.
ईश्वरचंद्र विद्यासागर	विधवा विवाहाचा पुरस्कार आणि मुलींच्या शिक्षणासाठी लढा.	सहवेदना आणि स्त्री सन्मान.
महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले	जातीभेद निर्मूलन आणि भारतातील पहिल्या मुलींच्या शाळेची स्थापना.	शिक्षण, स्वाभिमान आणि समता.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	दलित सक्षमीकरण आणि भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती.	न्याय, स्वातंत्र्य आणि घटनात्मक नैतिकता.
पेरियार ई. व्ही. रामासामी	स्वाभिमान चळवळ आणि ब्राह्मणसत्ता तसेच लिंगभेदाला विरोध.	विवेकवाद आणि स्त्री मुक्ती.

जागतिक सुधारकांचा प्रभाव

- **मार्टिन ल्यूथर किंग ज्युनियर:** यांनी अमेरिकेत वर्णद्वेषाविरुद्ध अहिंसक मार्गाने लढा दिला.
- **फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल:** यांनी सेवा आणि करुणा या मूल्यांच्या आधारे नर्सिंग क्षेत्रात नैतिक सुधारणा केल्या.
- **मलाला युसूफझाई:** मुलींच्या शिक्षण हक्कासाठी तालिबानी अत्याचाराविरुद्ध उभी राहिलेली आधुनिक सुधारक.

समाजसुधारकांचे नैतिक मार्ग आणि आव्हाने

समाजसुधारक बदल घडवण्यासाठी शिक्षण, नैतिक पाठपुरावा (Moral Persuasion) आणि वैयक्तिक उदाहरणांचा वापर करतात. तथापि, त्यांना धार्मिक कट्टरता, राज्याची उदासीनता आणि पारंपारिक विरोध यांसारख्या मोठ्या अडचणींना सामोरे जावे लागते. तरीही ते आपल्या ध्येयाशी प्रामाणिक राहतात.

लोकसेवकांसाठी सुधारक वृत्तीचे महत्त्व

नागरी सेवकांनी केवळ नियमांचे पालन न करता सुधारक वृत्ती अंगीकारणे आवश्यक आहे. जेव्हा प्रशासकीय व्यवस्था जड होते किंवा कायदे कालबाह्य ठरतात, तेव्हा लोकसेवकाने नैतिक धैर्याने त्यामध्ये सुधारणा सुचवल्या पाहिजेत. पद नव्हे, तर 'नागरिक-केंद्रित' दृष्टिकोन हाच खरा सुधारक बनवतो.

प्रशासक – सार्वजनिक संस्थांचे नैतिक शिल्पकार

प्रशासक हा शासन व्यवस्थेचा कणा असतो. नेते दूरदृष्टी देतात आणि सुधारक जागृती करतात, परंतु ही मूल्ये प्रत्यक्षात उतरवण्याचे काम प्रशासक करतो. तो केवळ सरकारी अधिकारी नसून **'जनहिताचा संरक्षक'** असतो.

प्रशासनाचा नैतिक गाभा

प्रशासन म्हणजे केवळ फायलींचा निपटारा करणे नव्हे, तर ती दररोज घेतलेल्या नैतिक निर्णयांची मालिका असते. प्रशासकाची खरी कसोटी त्याच्या प्रामाणिकपणात आणि न्यायबुद्धीत असते. तो सत्तेचा वापर लोककल्याणासाठी आणि घटनात्मक मूल्यांच्या रक्षणासाठी करतो.

प्रशासकाची मुख्य नैतिक कर्तव्ये

- **कायद्याचे राज्य:** सर्व निर्णय वैयक्तिक आवडीनिवडीपेक्षा राज्यघटनेनुसार आणि कायदेशीर चौकटीत घेणे.
- **तटस्थता:** कोणत्याही राजकीय पक्षाशी बांधील न राहता सर्वांना समान वागणूक देणे.
- **पारदर्शकता:** निर्णयाची प्रक्रिया जनतेला स्पष्टपणे समजेल अशी ठेवणे.
- **सहानुभूती:** विशेषतः समाजातील वंचित आणि गरीब घटकांच्या समस्या सोडवताना संवेदनशीलता दाखवणे.
- **उत्तरदायित्व:** आपल्या प्रत्येक कृतीची जबाबदारी स्वीकारणे आणि जनतेच्या तक्रारींना प्रतिसाद देणे.

महान प्रशासक: नैतिक आचरणाची वास्तव उदाहरणे

खालील प्रशासकांनी आपल्या कार्यातून नीतिमत्तेचा आदर्श घालून दिला आहे:

प्रशासक	मुख्य योगदान आणि कार्य	नैतिक प्रभाव व मूल्ये
टी. एन. शेषन	निवडणूक प्रणालीमध्ये कडक आचारसंहिता लागू केली.	निवडणूक आयोगाला स्वायत्त बनवले आणि राजकीय दबावाला जुमानले नाही.
ई. श्रीधरन	कोकण रेल्वे आणि दिल्ली मेट्रोचे यशस्वी प्रकल्प.	प्रामाणिकपणा आणि वेळेत काम पूर्ण करण्याची व्यावसायिकता (Professionalism) सिद्ध केली.
विनोद राय	'कॅग' (CAG) प्रमुख म्हणून मोठ्या घोटाळ्यांचा पर्दाफाश केला.	आर्थिक शिस्त, पारदर्शकता आणि संस्थात्मक उत्तरदायित्व प्रस्थापित केले.
आर्मस्ट्रॉंग पामे	लोकसहभागातून शासकीय निधीशिवाय रस्ता बांधला.	नैतिकता केवळ नियमात नसून जनसेवेत असते हे दाखवून दिले.
किरण बेदी	तिहार तुरुंग सुधारणा आणि 'कम्युनिटी पोलिसिंग'.	कर्तव्यदक्षता, सहवेदना आणि नाविन्यपूर्ण दृष्टीकोनाचा परिचय दिला.

प्रशासकांसमोर येणारी नैतिक द्वंद्वे (Ethical Dilemmas)

काम करताना प्रशासकांना अनेकदा मूल्यांच्या संघर्षाला सामोरे जावे लागते:

- **राजकीय दबाव विरुद्ध सार्वजनिक हित:** चुकीच्या राजकीय आदेशांना विरोध करून लोकहिताला प्राधान्य देणे.
- **कार्यक्षमता विरुद्ध नियम:** काम लवकर पूर्ण करणे आणि नियमांचे काटेकोर पालन करणे यांत समतोल राखणे.
- **गोपनीयता विरुद्ध माहितीचा अधिकार:** संवेदनशील माहिती जपणे आणि जनतेला हवी असलेली माहिती देणे यातील सीमा ओळखणे.

संस्था उभारणी आणि सुधारणा

उत्कृष्ट प्रशासक केवळ स्वतःचे काम करत नाहीत, तर ते भविष्यासाठी मजबूत संस्था निर्माण करतात. यासाठी ते खालील पावले उचलतात:

- **माहितीचा अधिकार (RTI)** प्रभावीपणे राबवणे.
- **ई-गव्हर्नन्सचा** वापर करून भ्रष्टाचार कमी करणे.
- कामाच्या ठिकाणी **लैंगिक समानता** आणि नैतिक संस्कृती रुजवणे.
- तक्रार निवारणासाठी सक्षम यंत्रणा उभी करणे.